

Véri Dániel

Vajda Lajos zsidósága: rétegek és kontextusok*

Saját, sokat idézett megfogalmazása szerint „[...] Vajda zsidó származású magyar, szerb hatásoktól befolyásolva.”¹ A tanulmány ennek az életrajzi ténynek a jelentőségét két irányból közelíti meg. Egyfelől a Vajda zsidóságát tárgyaló szakirodalmat elemzi kritikai nézőpontból, feltárva a recepciótörténetben megfigyelhető jellegzetességeket és motívumokat, vizsgálva a különféle narratívák kialakulását és áthagyományozódását. Másrészt javaslatokat tesz, irányokat jelöl ki a téma kutatása és értelmezése vonatkozásában, a korábbi szakirodalomban csak részlegesen értékelt források és művek alapján.

KONTEXTUSOK: VAJDA LAJOS ZSIDÓSÁGÁNAK RECEPCIÓJA

A tanulmány első része a téma szakirodalombeli tárgyalásának két formáját és korszakát elemzi: előbb a Vajda zsidóságát középpontba állító, szinte kizárólag a rendszerváltás után született írásokat, majd – a Vajdának tulajdonított művészi szerepek és párhuzamok elemzése kapcsán – az 1989 előtti, a témát csak szórványosan érintő tanulmányokat.

ZSIDÓ KONTEXTUSOK

Vajda Lajos zsidó származására, identitására, illetve halálával összefüggésben a vészkorszakra utaló információk és motívumok számos helyen felbukkannak a szakirodalomban. Olyan írások azonban, amelyek kifejezetten ebből a szempontból tárgyalják a művészt és életművét – egy kivétellel – kizárólag a rendszerváltás után születtek. Ez több oknak köszönhető. Egyfelől, Vajda beillesztése a művészettörténeti kánonba egy rendkívül hosszú folyamat eredménye volt, amelynek során a szerzők elsődlegesen az életmű feldolgozásával, belső sajátosságainak feltárásával, a művek nemzetközi kontextusba emelésével foglalkoztak. A nagyobb perió-

dusok azonosítása, az általános vonások meghatározása és az életmű egyetemes értékeinek kiemelése mellett azonban szükségszerűen kevés figyelem jutott a partikulárisabb nézőpontok, így Vajda zsidó identitásának vizsgálatára és műveinek ezzel összefüggésben való elemzésére. Másrészt, maga a korszak sem kedvezett ennek a kérdésfelvetésnek. A zsidó identitás kérdése a Kádár-korszakban ugyan nem volt teljes mértékben tabu, de megélése, illetve tematizálása a nyilvánosság és közbeszéd helyett elsődlegesen a magánszférába szorult vissza. Ezzel összefüggésben a holokauszt – a korszakban használatos kifejezéssel élve: a vészkorszak – része volt ugyan a hivatalos emlékezetpolitikának, elsősorban azonban, mint a „fasizmus elleni harc” egyik epizódja. Ez az antifasiszta diskurzus egyrészt beemelte a vészkorszakot a hivatalos történeti narratívába, másrészt viszont zsidó – megint csak a korabeli kifejezéssel élve – mártírjait, mint a fasizmus zsidó származásuktól és identitásuktól megfosztott áldozatait mutatta be.²

S. Nagy Katalin rövid, ám úttörő jelentőségű – és sajnálatos módon visszhang nélkül maradt – tanulmánya, a *Zsidó motívumok a XX. század magyar festészetében*, 1976-ban jelent meg.³ Témája kettős: egyrészt a zsidó kultúra és vallás, másrészt a holokauszt témájának magyar festészeti recepciójával foglalkozik.⁴ S. Nagy értelmezésében Vajda szénrajzai mintegy megelőlegezik a holokausztot: „A csonthegyek – utolsó szénrajzain – félelmetes víziók, apokaliptikus látomások, mindez hitelesen megérzett rögzítése a két-három évvel később Közép-Európát elborító csonthegyeknek.”⁵ A jövő mellett azonban a szerző szerint a jelennek is dokumentumai: „A magyar fasizmusról és az annak kiszolgáltatottak lelki állapotáról, szorongásairól a Vajdánál szenvedélyesebb, felfokozottabb, érzékletesebb vizuális jegyzetek nem készültek.”⁶ Végül, S. Nagy Vajda halálát is a holokauszt kontextusában tárgyalja: „Vajda zsidó származása miatt – akárcsak Farkas István és Ámos Imre – a halálra szántak között volt. Nyomorgó életmódja, a tudóvész és a munkaszolgálat gyötrelmei következté-

ben, 33 éves korában pusztult el. [...] Farkas, Ámos, Vajda mellett zsidó mivolta miatt több festő halt mártírhálát [...].”⁷

Viszhangtalansága mellett beszédes a korában példátlan nyíltsággal fogalmazó, a zsidó témájú művek, valamint a holokauszt művészeti recepciója elemzésének programját felvázoló publikáció közlési helye. A tanulmány a szemérmesen csak *Évkönyv* címet viselő kötetben jelent meg, amelyet a Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete adott ki, a rabbi és tudós Scheiber Sándor szerkesztésében: a Vajda műveit és halálát zsidó kontextusban, a vészkorszak vonatkozásában tárgyaló írásnak egy rendkívül korlátozott olvasóközönséggel rendelkező, zsidó felekezeti kiadvány adott helyet.

A változó történeti kontextus: a zsidó identitás kutatásának nyolcvanas évekbeli konjunktúrája és a rendszerváltás kapcsán megszűnő korábbi hivatalos emlékezetpolitika, valamint a közbeszéd megváltozó szabályrendszere segítette elő a Vajda zsidóságának vizsgálatára tett újabb kísérletek létrejöttét.⁸ György Péter 1989-ben jelentette meg – az egy évvel korábban újraindított *Múlt és Jövő* zsidó kulturális folyóiratban – *Az utópia képei* című tanulmányát, amelyben Vajda zsidó származásának és a baloldali tradícióhoz való tartozásának a kérdését elemzi.⁹ György széles szellemi horizonton helyezi el Vajdát, magyar és külföldi szerzőkre egyaránt hivatkozva, Vajdára vonatkozó következtetéseit azonban nem támasztja alá sem a művésztől vagy róla származó forrásokkal, sem művek elemzésével. Kijelentései ezért ugyan igazolhatók (vagy cáfolhatók) a társadalomtörténet makro-perspektívájából, az általános tendenciák felvázolása azonban módszertanilag alkalmatlan arra, hogy bármilyen, biztos lábakon álló megállapítást tegyünk az egyénről, Vajda identitásáról.

György cikke váltotta ki Petőcz György jóval későbbi, 2016-os, *Ami valóban elmondható Vajda Lajos zsidóságáról és közéleti gondolkodásáról* című kritikáját.¹⁰ Vonatkozó források hiányában Petőcz kategorikusan cáfolja György kijelentését, amely szerint „Vajda, mint nemzedékéből, s ami különösen fontos, szűkebb baráti közösségéből oly sokan, azok közé tartozott, akiknek a zsidó vallás által adott tradíciók kulturális közege, szociális önazonossága s végül életformája immár nem evidenciát, hanem értelmezésre szoruló problémát jelentett.”¹¹ Petőcz megállapítása szerint ugyanis: „Nagyon kevés közvetlen forrás maradt ránk [...] Ezért Vajda ideológiai-politikai gondolkodása valójában rekonstruálhatatlan. S ugyanezt mondhatjuk zsidóságáról.”¹² Petőcz kritikája jogos, azonban – amint azt a későbbiekben látni fogjuk – a töredékes információk

összeillesztésével és értelmezésével Vajda zsidóságának rétegei korántsem teljesen rekonstruálhatatlanok.

A kilencvenes években Brestyánszky Ilona volt az, aki két külföldi publikációban is zsidó kontextusban tárgyalta Vajdát. A jeruzsálemi Hebrew University folyóiratában, a *Jewish Art*ban jelent meg 1991-ben *Modern Jewish Artists from Hungary* című tanulmánya.¹³ Ebben Szentendrén dolgozó avantgárd művészeket mutat be (Vajda Lajos, Ámos Imre, Anna Margit, Bálint Endre), akiket egy Vajda által vezetett, főként zsidókból álló művészcsoporthoz tagjaiként jellemez. Vajda utolsó éveiben készített műveit a háborúval és a holokauszt előjeleivel hozza kapcsolatba.¹⁴ Brestyánszky másik, 1998-as, *Die Erinnerungen der Bildenden Kunst an den Holocaust (A holokauszt képzőművészeti emlékei)* című tanulmánya egy Brüsszelben rendezett konferencia (*Auschwitz emlékezete a kortárs művészetben*) anyagát közlő kötetben jelent meg.¹⁵ Címe ellenére elsődlegesen zsidó származású magyar művészek 20. századi magyar művészetéhez való hozzájárulását mutatja be és csak kisebb részben foglalkozik a holokauszt emlékezetével. Vajda művészetét általánosságban jellemzi, művei szerinte a holokauszt kapcsán növekvő félelemre utalnak.¹⁶ A magyar művészettörténet-írásban Brestyánszky mindkét írása visszhang nélkül maradt.

S. Nagy Katalin 1996-os, *Van-e magyar zsidó képzőművészet?* című tanulmányában Vajda érintőlegesen szerepel, sok más, zsidó származású művész mellett.¹⁷ S. Nagy kritikus szemmel olvassa újra a korábbi szakirodalmat (így Vajda kapcsán Haulisch Lenke könyvét). Megállapítása szerint a vizsgált írások – amelyek közé önkritikusan saját Anna Margit-kismonográfiáját is beemeli – elkendőzik a művészek zsidó származását, általában véve kerülnek a zsidó szó használatát, illetve a holokauszt témáját.¹⁸ A szerző legnagyobb terjedelemben 2006-os *Emlékkavicsok. Holocaust a magyar képzőművészetben 1958–1945* című kötetében tárgyalja Vajdát.¹⁹ Áttekinti a művész életrajzát és főbb korszakait, ennek során különös figyelmet fordít a zsidó vonatkozásokra. Széles körben hivatkozik a művészről szóló cikkekre, tanulmányokra és visszaemlékezésekre, illetve idéz is belőlük.²⁰ Kiemeli a zsidó motívumokat, ennek kapcsán műveket azonban – az összefoglaló jellegű tárgyalásmóddal összhangban – nem elemez.²¹ A nagy szénrajzokat itt is mint a holokausztot megelőlegező ábrázolásokat tárgyalja: „Olyanok ezek a fekete szénkompozíciók a fehér lapokon, mintha nem is 1940-ben, hanem 1945-ben, a Holocaust és Auschwitz tudásával születtek volna. [...] A démon-, múmia-, szörny-, maszkformá-

ciók arról a valóságról szólnak, mely Auschwitz-Birkenauban testesül meg.²² Precíz forráshasználatú írása a lexikoncikk és a tematikus tanulmány műfaját egyesíti; Vajda zsidó kontextusban történő tárgyalásának eddigi legalaposabb kísérlete.

Hernádi Miklós 1997-es írásának apropóját Vajda leveleinek egy évvel korábbi kiadása adja.²³ Cikke végén ír „arról a zsidó identitásról, amelyet Vajda Lajosnak tulajdoníthatunk most, hogy leveleit relatív teljességükben, hiánytalanul is tanulmányozhatjuk.”²⁴ Baráti körét, társas közegét zsidóként jellemzi, műveinek zsidó motívumai miatt úgy véli, „legáltalában kulturálisan tehát mindvégig zsidó volt”.²⁵

Rózsa T. Endre 2009-ben, Vajda Magyar Nemzeti Galériában rendezett kiállítása kapcsán két, számos párhuzamosságot mutató, jegyzeteket sajnálatos módon nélkülöző cikkben foglalkozott Vajda zsidóságával.²⁶ Az írások tagadhatatlan érdeme a téma számos aspektusának felvillantása, azonban a forrásokkal és koherens érveléssel nem, vagy nem megfelelően ellátott kijelentések és túlzó interpretációk korrekcióra szorulnak. Így például semmi sem támasztja alá, hogy Vajda 1936-ban „[...] váratlanul, de nem készületlenül, szembetalálta magát a zsidó nemzettudat eszmekörével”, valamint ezzel összefüggésben pusztá spekuláció, hogy „Az egyre súlyosbodó zsidóellenes társadalmi-politikai nyomás ellenlökéseként 1936 nyarának végén vagy őszén egy előre nem látható lélektani földrengés rázta meg Vajdát [...] szunnyadó zsidó énje öntudatra ébredt.”²⁷ Jó példa a cikkekre jellemző, kizárólag a szerző megérzésén alapuló, azonban vizuális érvekkel vagy forrásokkal alá nem támasztható interpretációkra a *Felmutató ikonos önarckép*. Itt a figura vállán látható, függőleges vonalából képzett felületet a szerző zsidó imakendőként (*tallit*) azonosítja, ezt azonban maga az ábrázolás – imasálra utaló csíkok vagy rojtok, esetleg további zsidó vallási szimbólumok hiányában – semmivel sem támogatja.²⁸

2010-ben Oláh János közölt tanulmányt *Vajda Lajos és a Felmutató ikonos önarckép* címmel a *Magyar Zsidó Szemlében*.²⁹ A judaista szerző problémafelvetése – amely szerint a szakirodalomban „a festő zsidósága vagy említésre sem került, avagy az csak marginális tényként szerepelt” – a fentiek fényében a legkevésbé sem állja meg a helyét, ahogy a címben idézett mű kapcsán tett kijelentése sem, amely szerint „a zsidó Vajda Lajost zsidó szemszögből és szempontok felhasználásával még nem értelmezték”.³⁰ Életrajzi adatai zsidó vonatkozásainak (családi háttér, tanulmányok, munkaszolgálat) ismertetése mellett Oláh utal Vajda olvasmányaira és a művein 1936–1937-ben megjelenő zsidó motívumokra.³¹ A *Felmutató ikonos önarckép* elemzésénél kü-

lönös hangsúlyt fektet a Rózsa T. cikke kapcsán már említett részlet imasálként való azonosítására.³²

2017-ben az amszterdami zsidó múzeum rendezett – orosz és román kiállítások után – egy magyar zsidó avantgárd művészeket bemutató tárlatot, amelyen Vajda is szerepelt.³³ Habár a katalógus nem elemzi Vajda műveinek zsidó vonatkozásait, mégis figyelemreméltó az a kontextus, amelyben a művész – első és mindeddig egyetlen alkalommal – egy kiállítás keretében megjelent.³⁴

Amint láttuk, a rendszerváltás óta számos kísérlet történt Vajda Lajos életének és életművének zsidó szempontú vizsgálatára. Ezek az írások azonban – kevés kivétellel – egyáltalán nem reflektálnak egymásra, nem vesznek részt tudományos diskurzusban. Mindegyik szerző hiányolja, egyúttal ismételtén újdonságként veti fel a zsidó vonatkozások vizsgálatát.³⁵ További problémát jelent, hogy a cikkek és tanulmányok együttesen sem merítik ki a rendelkezésre álló források összességét. Mindent egybevetve ugyan számos információt közölnek, azonban az adatok felsorolása ritkán jár együtt azok koherens értelmezési keretrendszerben megvalósuló, strukturált elemzésével.

SZEREPEK

A holokauszt témája szórványosan már a rendszerváltást megelőző publikációkban is megjelenik, az írásokban megfogalmazott művészi szerepek kapcsán, különösen Vajda utolsó korszakai, a maszkok, szörnyek és nagy szénrajzok interpretációja esetében. Az egyes szerzők részben egymástól függetlenül, részben egymástól kölcsönözve négy, esetenként egymással is keveredő művészi szerepet tulajdonítanak Vajdának. Ezek – jós, a kor krónikása, ellenálló és áldozat –, valamint megjelenésük súlya és gyakorisága szoros összefüggésben áll a szövegek keletkezési idejével, megírásuk történeti kontextusával. A következőkben azt követjük nyomon, hogyan jelennek meg, épülnek ki és adódnak tovább a szakirodalomban ezek a narratívák. S. Nagy Katalin idézett, 1976-os tanulmányának jelentőségét jól mutatja, hogy bár Vajdát csak röviden tárgyalja, benne mind a négy, itt körvonalazott szerep megjelenik.³⁶

JÓS

A zsidótörvények miatt szintén egzisztenciális fenyegetettségben élő Bálint Endre fogalmazta meg elsőként, még Vajda életében, jelen időben azt a

**2. Menzajegyek kiosztása az OMIKE (Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület) diákjainak, Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, ltsz. 66.365, forrás: A PIH Intézményrendszere, 1923
(A képen balra a levéltár jelzése szerint Anna Margit látható – amennyiben az azonosítás helytálló, a fénykép 1930 után készülhetett.)**

amely megdöbbentő tragikummal teremtett művészi dokumentumokat a fasizmus embertelen koráról. A szocialista művészek csoportján kívül az egyetlen iskola volt nálunk, amelyik érezte és kifejezte, hogy a harmincas években mind fojtogatóbbá vált a légkör, s a negyvenes esztendőkből már fojtott is: gyilkolt.”⁴⁴

ELLENÁLLÓ

A korszak leíró jellegű dokumentálásán túlmenően számos szerző aktívabb, ellenállószeretet tulajdonított Vajda Lajosnak, elsősorban kései művei létrehozását tiltakozásként, politikai tettként értékelve.⁴⁵ A korábbi fotómontázsok ilyen irányú értelmezése – a holokauszttal összekapcsolva – jelent meg 1965-ben jóbarátjánál, Bálint Endrénél: „Vajda mély humanizmusa és igazi szocializmusa szövődött sűrűvé e montázsvíziókban, mint jelenésekben, egy évtizeddel a második világháború előtt, és tiltakozásul a mindenkori igazságtalanságok és embertelenségek ellen.”⁴⁶

Az 1966-os, szentendrei képtárbeli Vajda-kiállítás bezáratása, majd kompromisszumos újrainyitása kapcsán fontos szerepet kapott az ellenállás és til-

takozás motívuma. Az eset körülményeire a rendező, Passuth Krisztina a következőképpen emlékezett vissza: „Másnapra behívtak a Pest Megyei Tanácsához, ahol egy bizottság ült velem szemben, és közölték, hogy Vajda nagy, késői szénrajzai olyanok, mintha direkt a népi demokráciánkat támadnák. [...] Elmeséltem nekik, hogy Vajda a munkaszolgálat során szerzett betegség következtében halt meg. Kiegyeztünk abban, hogy írok néhány felíratot, hogy Vajda ezeket a rajzokat a fasizmus ellen készítette, és a fasizmus is ölte meg. Sajnos nincsenek meg ezek az igen buta szövegek, amelyek egyébként elrontották a kiállítás összképét, pedig el kellett volna tenni őket emlékké.”⁴⁷

Ha a falszövegek nem is állnak már rendelkezésre, úgy tűnik, azoknak inkább csak leegyszerűsítő, sarkos megfogalmazása lehetett a külső kényszer eredménye, az ellenállószeret ugyanis csírájában már szerepelt a kiállítás katalógusának Passuth által írt előszavában is:

„[...] kalligráfiájában is az idők súlyának átérzése, a felelősség tudata s a tiltakozás ereje lüktet.”⁴⁸ Passuth a kiállítás kapcsán másutt is hasonlóképpen fogalmazott: „A világháború idején [kiemelés az eredetiben – V. D.] azonban tudatosan és egyértelműen vállalta a kora szörnyűségei elleni tiltakozást, és úgy érezte, elsősorban arra hivatott, hogy éppen ennek a tiltakozásnak adjon hangot. A prófétaság Vajdánál egész sorsából, korábbi festészetéből adódik. Amikor elérkezett a döntő fordulat, s a háború és a fasizmus veszélye fenyegette az emberiséget, hátat tudott fordítani annak a nyugodt, harmonikus világnak, amelyet képeiben addig kialakított, hogy monumentális, drámai feszültséggel telített formákká sűrítse az őt és a világot érintő borzalmakat.”⁴⁹

A művek dokumentum jellege és az ellenállószeret ötvöződik Körner Éva két írásában. 1963-ban így fogalmazott: „[...] a fasizmus előretörése, áttérése a tömegpusztításra és a háborúra megszülte sajátos művészetét. Ez Vajda Lajos (1907–1941) volt. [...] A dráma végkibontakozásához közeledett, melynek sodrásában Vajda művészte mindenem túlhangzó tragikus sikoltás.”⁵⁰ Míg 1964-es tanulmányában: „A szenvedélynek az a tragikus sikolya, amely most képeiből kitör, ugyancsak idegenül és riasztóan cseng a magyar művészet sokkal csende-

sebb hangjainak morájában. De vajon mi adhat leleplezőbb dokumentumot a fasizmus düléséről és meg-rázóbb példát az emberi kiszolgáltatottságról és a végsőkig kitartó ellenállásról, mint Vajda e képei?”⁵¹ A Körner által megfogalmazott „sikoly” vándormotívumként a szakirodalomban később több helyen is felbukkan.⁵²

Ez és a tiltakozás motívuma kapcsolódik össze S. Nagy Katalinnál: „Minden vonala tragikus jajkiáltás, üvöltő tiltakozás a süket csendben, a közönnyel pusztítók nemtörődömségében.”⁵³ A sikoly Rózsa Gyula 1968-as cikkében is megjelenik, itt azonban már a következő pontban tárgyalandó áldozatszerep kontextusában: „A polgári magyar művészet legnagyobb mesterei hátat fordítottak a borzalmak világának, artisztikus humánussal védekeztek, s az embertelenséget tüntetően nem vették tudomásul. A szentendrei művészcsoporthoz nem fordíthatott hátat, érezte a közvetlen veszélyt és kétségbeesetten kiáltott. Kétségbeesetten és nem harcosan. Vajda Lajosé is az áldozat sikoltása, az áldozaté, akit 1941-ben valóban megsemmisített a fasizmus.”⁵⁴

ÁLDOZAT

A jós-, krónikás- és ellenállószerpekkel szemben Vajda áldozatként való jellemzése nem műveinek tartalmára, hanem személyére, halálának körülményeire utal. Ugyan a művész nem a munkaszolgálat során halt meg, azalatt súlyosbodó tüdőbetegsége miatt áttételesen mégis tekinthető a holokauszt áldozatának. Az, hogy megjelenik-e ez a kontextus, elsődlegesen a szerzők a vézskorszakhoz való viszonyának függvénye.

Mándy Stefánia 1965-ben – szemben a későbbi, általa írt monográfiával – még egyértelműen a holokauszt kontextusában helyezi el a művész halálát: „A háború, az üldözések első nagy művész áldozata volt. Az ő nevével kezdődik a hazai szellemi élet félelmetesen értelmetlen veszteséglistája.”⁵⁵ Az, hogy – a sokkal szélesebb közönséget elérő – monográfiában ez a nézőpont már nem jelenik meg, minden bizonnyal a Kádár-korszak emlékezetpolitikájának és beszédszabályainak következménye.⁵⁶

3. OMIKE (Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület) Grafikai Iskola diákjai, Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, ltsz. 66.366, forrás: A PIH Intézményrendszere, 1923

1969-es írásában Körner Éva az ellenálló-narratíva formai keretein belül mozdul el az áldozatként való bemutatás felé: „A fiatal Vajda a II. világháborút éppen kirobbantó magyar fasizmussal került szembe. Testileg törekeny ellenfél volt. Könnyen végeztek vele, zsidó és koldusszegény lévén, pártfogója nem akadt. 33 éves volt, mikor a tüdővész és a munkaszolgálat megfosztotta életétől.”⁵⁷ Ezen felül természetesen a Vajdát elsőként kifejezetten a zsidóság és holokauszt kontextusában tárgyaló S. Nagy Katalinnál is megjelenik az áldozati perspektíva, ahogy Lánicz Sándornál és egy kései írásában, elszólásszerű megfogalmazásban Bálint Endrénél is.⁵⁸

VAJDA ÉS CHAGALL

A szakirodalomban vissza-visszatérően felbukkan Vajda kapcsán Chagall neve, általában több, egymással keveredő okból kifolyólag. Felmerül egyrészt a származásbeli rokonság: Chagall orosz, míg Vajda magyar zsidó, aki azonban szerbiai gyerekkora és a szentendrei szerb motívumok miatt rendelkezik stílusbeli és motivikus alapon, illetve idézik – és zsidó perspektívából értelmezik – azt a tényt, hogy Vajda elkezdte fordítani Chagall önéletrajzát (amelynek egyébként kiadását is tervezte).⁵⁹

4. MIKÉFE (Magyar Izraelita Kézmű- és Földművelési Egyesület)

Tanoncotthon hálóterme, Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, ltsz. 66.246,
forrás: *A PIH Intézményrendszere*, 1923

(A Tanoncotthon külső homlokzatát mutató felvétel – ltsz. 66.244 – alapján úgy tűnik, az itt közölt enteriőrök nem a Tanoncotthon Vajda által ismert, Damjanich utca 48. alatti, azóta lebontott épületét mutatják, hanem az archív fényképekhez képest erősen átépített Hermina út 49.-et. Utóbbi ingatlant azonban 1935-ben vásárolták, ez ellentmond a levéltári forrás datálásának. Lásd: Izsák 2000. o. n.; Kertész 2011. 182–183.)

5. MIKÉFE (Magyar Izraelita Kézmű- és Földművelési Egyesület)

Tanoncotthon fürdőszobája Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár,
ltsz. 66.370, forrás: *A PIH Intézményrendszere*, 1923

A közös, zsidó és szláv gyökrekre elsőként Passuth Krisztina hívta fel a figyelmet 1967-es írásában: „Nem is keleti művész, mint Chagall, akivel viszont részben mégis közös táptalaja van. Mindketten zsidók, s mindketten az orosz, illetőleg szerb hagyományokhoz kapcsolódnak, gondolatviláguk, fantáziájuk abban gyökerезik.”⁶⁰ S. Nagy Katalin 2006-os kötetében sarkosabban fogalmaz: szerinte Chagall könyvének fordítása Vajda „zsidó azonosságtudatának bizonyítéka”.⁶¹ Végül, 2009-ben Rózsa T. Endre is zsidó vonatkozásai miatt él a Chagall-párhuzammal, valamint ilyen szempontból értelmezi Krisztus-ábrázolásait.⁶²

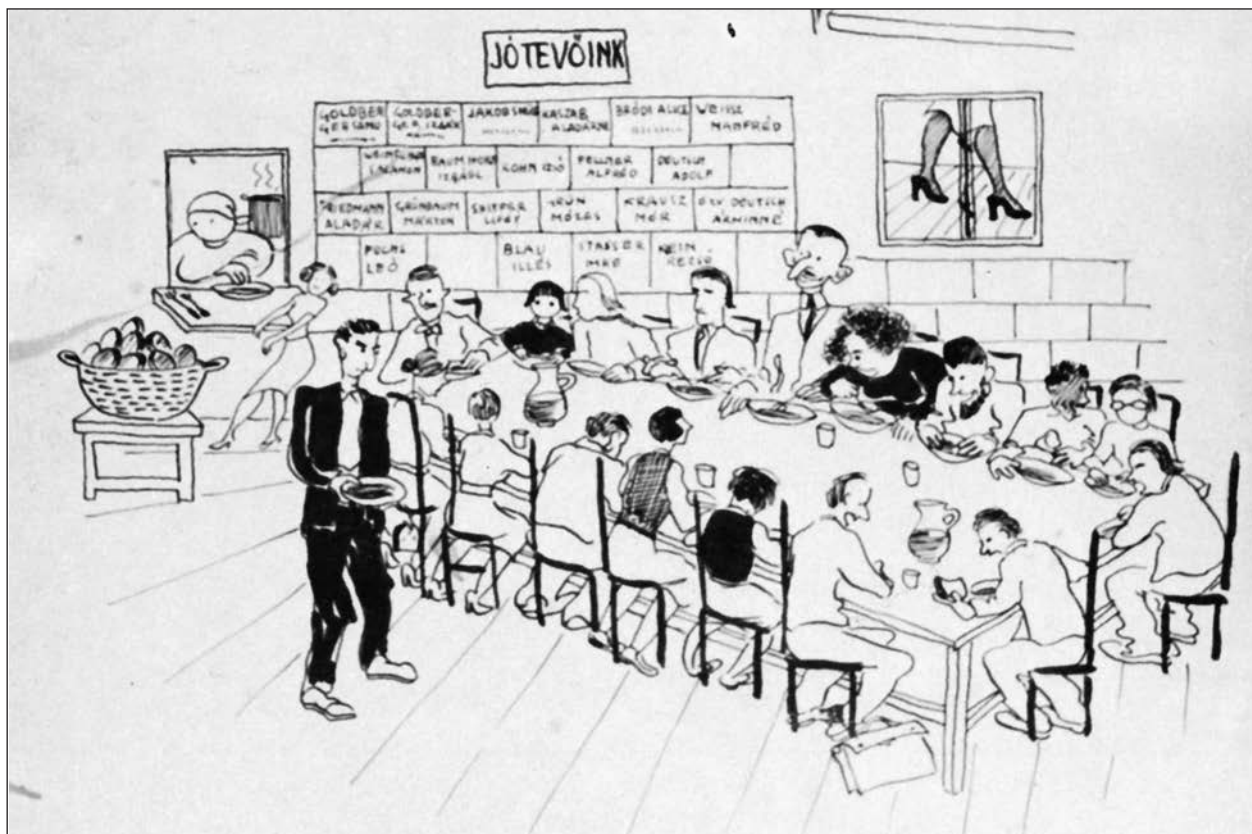
RÉTEGEK:

VAJDA LAJOS ZSIDÓSÁGA

A tanulmány második része azt vizsgálja, hogy a jelenleg rendelkezésre álló források lehetőség szerint minél teljesebb felhasználásával milyen kép alakítható ki Vajda zsidóságáról, illetve annak rétegeiről. Ennek kapcsán meghatározó életrajzi tény családi háttere, míg érdeklődésének irányai olvasmányai alapján jellemezhetők. Döntő fontosságú szempontot jelent ezentúl, hogy milyen közegben vett részt a művész, beleértve ennek szociális és intézményi vonatkozásait is. Az, hogy milyen művészeti jelentőséget tulajdoníthatunk zsidóságának, egyrészt a közeg és a művészeti progresszió kapcsolatának vizsgálatával, másrészt a zsidó vonatkozású művek körének meghatározásával, későbbiekben pedig elemzésével állapítható meg.

CSALÁDI HÁTTÉR

A művész családjára és identitására vonatkozó elsődleges forrásokat levelei, olvasmányjegyzékei, vala-

6. Szántó Piroska: Karikatúra az OMIKE (Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület) menzája, 1940, magántulajdon

(Az asztalnál ülve, a hátsó oldalon, baloldalt: Anna Margit, Ámos Imre, Vajda Lajos; a bal oldalon fent: Fekete Nagy Béla és Barta Éva. Megjelent: György Péter – Pataki Gábor: *Az Európai Iskola és az Elvont Művészek Csoportja*. Budapest, Corvina, 1990. 20. kép)

mint a hozzá közel állók: özvegye, Vajda Júlia és barátai visszaemlékezései alkotják. A rendelkezésre álló információk végesegek, az pedig, hogy témánk szempontjából mi került egyáltalán rögzítésre, esetleges. Vajda Júlia 1982-es halála megelőzte a zsidó identitás kutatásának nyolcvanas évekbeli konjunktúráját; ismereteink szerint ennek megfelelően nem készült vele kifejezetten Vajda Lajos és saját zsidó hátterére rákérdező interjú.⁶³

Vajda Júlia Mándy Stefánia 1983-as monográfiája függelékeként közölt, 1943-ban írt életrajzi feljegyzései szerint a művész édesanyja „Vallásos volt, péntek este gyertyát gyújtott, megtartotta az ünnepeket”.⁶⁴ Mándy a következőképpen fogalmaz: „Vajda Lajos gyerekkorában természetesen zsidó hittanórákon tanulta meg ősi vallásának iskoláskönyvekké zsugorított, kivonatos történetét és a héber írásmódot. Családjá nem volt a szó szigorú értelmében vallásos – a folytonosságot talán csak a péntek esti gyertyagyújtás jelentette. Jóval később, felnőttkorában került ismét szorosabb kapcsolatba

a zsidó szertartási formákkal, nővérének családjá révén.”⁶⁵

Vajda gyerekkorában családja ezek szerint fenntartotta a zsidó hagyományokat: mind a hetet, mind az évet az ünnepek ritmusa tagolta. Testvérei közül nővére családja bizonyosan megőrizte a hagyományokat. Azt, hogy zsidó vallású, de asszimilálódott családról van szó, jól mutatja a névadás gyakorlata. Vajda apja Fürstről magyarosított, mind az ő neve (Manó, az Emánuel változata), mind feleségéé (Judith) őszövségi eredetű. Ezzel szemben gyerekeiknek a Miklós, Teréz (ő később fiának: Péter), Márton, Mátyás és Lajos neveket adták: ezek kivétel nélkül keresztény konnotációjúak, szentek nevei.⁶⁶ A korszakban ez jellemző asszimilációs stratégia volt, amely azonban korántsem jelentette a vallás, kultúra és identitás elhagyását, inkább a többségi társadalomhoz való formai igazodás jele volt. A család történet lezárását a holokauszt jelenti: özvegyén kívül Vajda szinte minden közeli rokonát meggyilkolták.⁶⁷ Ő ezt már nem érte meg, a munkaszolgálat

7. Vajda Lajos: Kiűzetés (vázlat),
1924. ceruza, papír, 223×180 mm
jelzés nélkül, magántulajdon
(Mándy Stefánia oeuvre-katalógusában: 1924/88.)

alatt súlyosbodó tüdőbetegségébe halt bele 1941-ben.⁶⁸ Sírja a rákoskeresztúri (Kozma utcai) zsidó temetőben található.⁶⁹

IDENTITÁS ÉS TÁJÉKOZÓDÁS

Vajda saját, zsidó hagyományhoz való viszonyáról alig rendelkezünk elsődleges, a művésztől származó forrással, a bevezetőben idézett, lakonikusan rövid nyilatkozat megléte is a véletlen műve. Leveleiben ugyanis a mindennapokról, aktualitásokról van szó, saját zsidósága ezzel szemben minden bizonnyal természetesnek vett adottság volt. Hogy mégis írt róla, annak oka egy gondolatmenet átátamasztása volt: „[...] felvázolni érdeklődési körünk keresztződésének érdekes egységét (dialektikus valami). Adva van két ember: Korniss és Vajda. Születtek 1908-ban, »Nagy«-Magyarországon. Korniss görögkatolikus székely, Vajda zsidó származású magyar, szerb hatásoktól befolyásolva. Korniss: született Székelyföldön, Vajda: Göcsejben [...]»⁷⁰ A tükörszimmetrikus jelölésű térképpel illusztrált gondolatmenetben a „keleten” született, „nyugat”

felé orientálódó Kornisst és saját magát (aki „nyugaton” született és „kelet” felé orientálódik) hasonlította össze, mint akik dialektikus egységet alkotva művészeti hídszerepet foglalnak el (1. kép).⁷¹

Bizonyos továbbá – a források tanúsága szerint –, hogy Vajda érdeklődött a zsidó történelem, kultúra és művészet iránt. Olvasmányai között megtalálható volt Simon Dubnovtól *A zsidóság története*, a *Múlt és Jövő* című zsidó folyóirat, valamint egy kötet a héber kódexekről és a bécsi *bagada* egyik, pontosabban nem azonosítható kiadása.⁷²

ZSIDÓ INTÉZMÉNYEK ÉS NYILVÁNOSSÁG

A zsidó intézmények szerepe Vajda művészi fejlődése, megélhetése és művészetének nyilvánossága szempontjából egyaránt jelentős volt. A rossz anya-

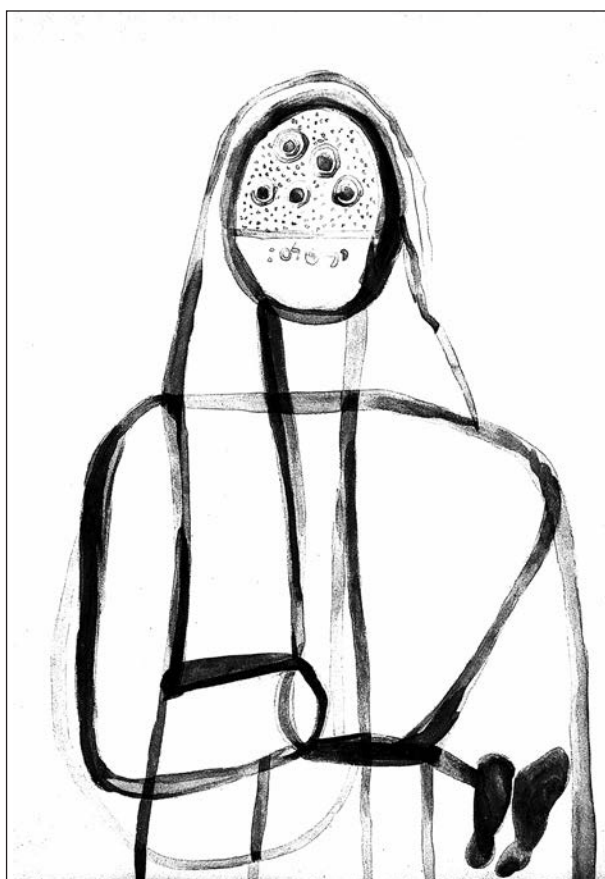

8. Vajda Lajos: Könyvpládsz II. (héber betűkkel), 1927
tempera, papír, 277×190 mm
jelzés nélkül, magántulajdon
(Mándy Stefánia oeuvre-katalógusában: 1927/23.)

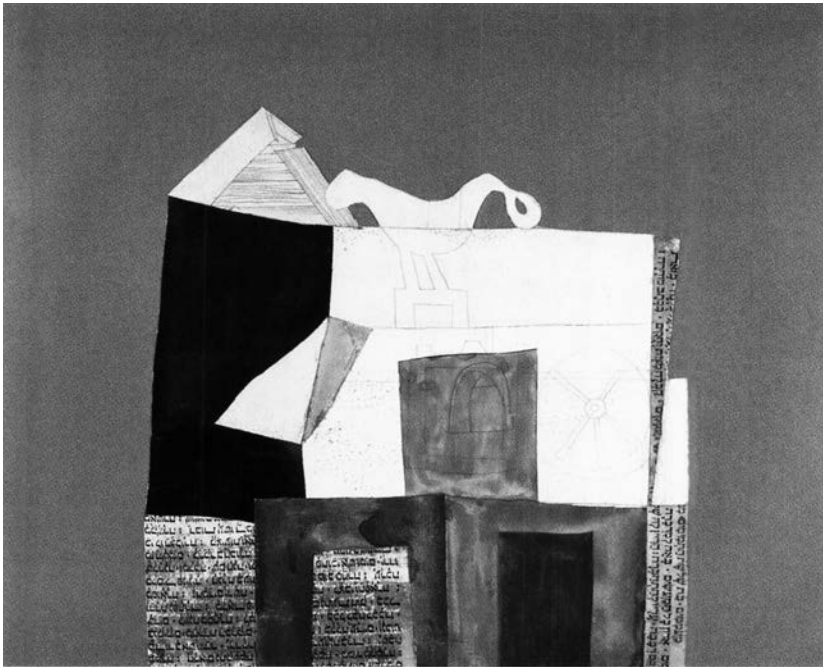

9. Vajda Lajos: *Pontozott kópia van Dyck „Sámson és Delila” című képe után ismeretlen helyen*
 megjelent: *Múlt és Jövő*, XVII., 1927. október. 330.
 (A mű Mándy Stefánia *œuvre-katalógusában* nem szerepel. Az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem Könyvtára jóvoltából.)

gi helyzetű művész (illetve eleinte családja) fiatal korától élt a zsidó szociális és kulturális intézmények nyújtotta lehetőségekkel. 1922 őszén rajzait az OMIKE, az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület rajziskolájába adta be, ahova 1923-ban be is iratkozott (2–3. kép).⁷⁵ (Az OMIKE Képzőművészeti Szabadiskolát Frisch Ármin alapította, a zsidó fiatalság orvosi- és mérnökképzésének 1920-as megszervezése után. A cél mindegyik esetben az volt, hogy a felsőoktatásból már a zsidó származású hallgatók számát jelentősen korlátozó *numerus clausus* elfogadása előtt is, a „napról-napra” ismétlődő „inzultusok” miatt kiszoruló hallgatók oktatását biztosítsa.⁷⁴) Ekkoriban „egy-két télen át” a MIKÉFE, a Magyar Izraelita Kézmű- és Földművelési Egyesület tanoncotthonában lakott (Damjanich utca 48., 4–5. kép).⁷⁵ 1927-ben a rajziskolában utazási ösztöndíjat kapott.⁷⁶ Étkezését később budapesti tartózkodásai folyamán az OMIKE felsőoktatásban tanulók számára létrehozott menzája, a Mensa Academica biztosította (Üllői út 11–13., 6. kép).⁷⁷ Tudjuk továbbá, hogy 1940-ben, munkaszolgálatosként a zsidó hitközséghez adott be kérvényt.⁷⁸ (Arról, hogy párizsi tartózkodás

10. Vajda Lajos: *Madonna-torzó zsidó tojásmotívummal*, 1936, lila tinta, papír, 633×446 mm, jelzés nélkül, magántulajdon (Mándy Stefánia *œuvre-katalógusában*: 1936/28.)

11. Vajda Lajos: *Madaras kollázs*, 1937
 vegyes technika, 400×500 mm
 Ferenczy Múzeumi Centrum, Szentendre, ltsz. 83.50.
 (Mándy Stefánia *œuvre-katalógusában*: 1937/61.)

dása alatt hasonlóképpen igénybe vette-e zsidó szervezetek támogatását, nincs információnk.) Úgy tűnik, hogy a művész megélhetése biztosítása érdekében – családját és barátait leszámítva – egyedül a zsidó vallás egyik alapvető értékét, a jótékonytságot (*micve*) gyakorló intézményekhez fordulhatott.

A zsidó intézmények szerepe azonban nemcsak szociális szempontból, hanem – részben előbbivel összefüggésben – műveinek nyilvánossága szempontjából is számottevő. Az OMIKE a zsidótörvények miatt nehéz helyzetbe került művészek megsegítésére szervezte meg a Művészakciót, amelynek keretében előadások mellett kiállításokat is rendeztek, hogy a művek nyilvánosságának biztosítása mellett eladásokkal segítsék a művészeket. Vajda bizonyosan részt vett az első kiállításon az Országos Magyar Zsidó Múzeumban 1939 decemberében (*Zsidó Képzőművészeti Kiállítás*).⁷⁹

A nyilvánosság fontos terepét jelentette ezentúl a *Múlt és Jövő* című zsidó folyóirat. 1927-ben ebben közöltek műveiről reprodukciókat, míg Bálint Endre Vajdáról szóló, illusztrált cikke – amelynek megjelenését a művész monográfusa, Mándy Stefánia szerint „igen várta” – szintén itt jelent meg, azonban már csak halála után, 1942-ben.⁸⁰ Mindezen túl Szabó Lajos és Tábor Béla 1937-ben *Dor* (Nemze-

dék) címmel összeállította egy „zsidó szellemi irányultságú folyóirat” egyetlen, végül meg nem jelent számát, amelynek címlapját Vajda Lajos tervezte, kiadója a Habonim nevű cionista szervezet lett volna.⁸¹ Végezetül, Vajda nemzetközi szintén sem habozott zsidó kontextusban megjelenni: 1939-ben egy Párizsban kiadni tervezett, zsidó festőkről szóló kötet számára küldött magáról szöveget és műveiről reprodukciót.⁸²

ZSIDÓ KAPCSOLATI HÁLÓ, SZUBKULTÚRA ÉS ELLEN- KULTURÁLIS KÖZEG

A művész zsidó szociális és kulturális intézményekkel való kapcsolatából identitására nézve mindössze annyi következtetést vonhatunk le, hogy nem tagadta meg származását, és lehetőségeihez mérten igyekezett az új, budapesti környezetben ebből adódó kulturális tőkéjét kamatoztatni.

Az OMIKE-menza azonban Vajda kapcsolati hálója szempontjából is kulcsfontosságú volt: itt ismerte meg későbbi feleségét, Richter Júliát, valamint itt kötött közelebbi barátságot Bálint Endrével is.⁸³ A menza nemcsak ingyenes étkezést biztosított, hanem a fiatal művész és értelmiségi réteg találkozóhelye, társas közege is volt. Nem véletlen, hogy azok a művészek, akikkel Vajda közelebbi kapcsolatot tartott – Korniss kivételével – mind zsidók voltak: hogy egy ennyire hangsúlyosan zsidó közegben mozgott, az belső készítés mellett külső okoknak is volt köszönhető.⁸⁴ A harmincas évek magyar politikai hátterét az egyre súlyosbodóan antiszemita Horthy-rezsim jelentette, amely retrográd ízlésvilága miatt ellene volt a progresszív kortárs művészetnek. (Arról nem is beszélve, hogy a progressziót képviselő alkotók közül, aki esetleg származása miatt nem, az baloldalisága miatt volt a rendszer számára elfogadhatatlan.) A művészeti piac és művészeti szervezetek (például a KÚT – Képzőművészek Új Társasága) ízlése a fiatal művészgenerációhoz képest szintén konzervatív volt.⁸⁵ Ebben az elutasító közegben a fiatal, progresszív zsidó művészek művészeti és társadalmi szempontból egyaránt egymásra voltak utalva, csoportjukat szubkulturális működésmód jellemezte.⁸⁶ A politika és

művészet hatalmi pozícióját elfoglalókhöz képest egy – jórészt zsidó származásuk miatt is hátrányosan megkülönböztetett alkotókból álló – politikai és művészeti ellenkultúrát alkottak.

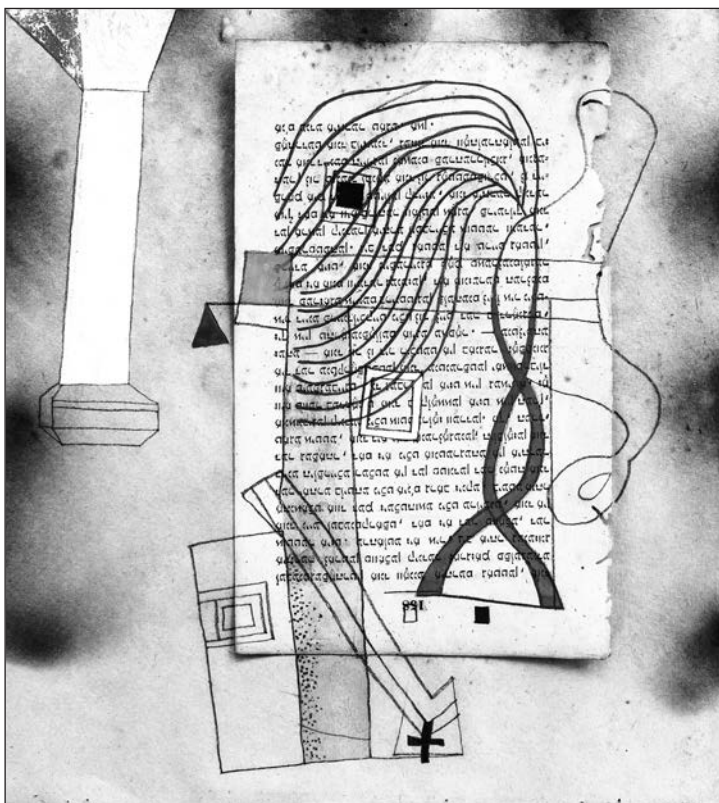
ZSIDÓ SZÁRMAZÁS ÉS MŰVÉSZETI PROGRESSZIÓ

Vajda többes – legalább háromágú – kötődése, identitása (vö. „zsidó származású magyar, szerb hatásoktól befolyásolva”) értelmezésében nemcsak a különböző forrásból származó motívumok harmonikus összekapcsolását, egymásba írását segítette elő, hanem olyan érzékenységet, a másra, az újra való nyitottságot is jelentett, amely magától értetődővé tette számára a több irányban való tájékozódást, a lokális tradíciók használata mellett egyúttal a korabeli külföldi művészeti irányzatokhoz való problémamentes kapcsolódást.

A szakirodalomban Vajda származásának művészeti jelentőségére elsőként Körner Éva mutatott rá, a hatvanas évek kontextusában meglepő nyíltsággal. 1963-ban a következőket írta: „Származása és különös fogékonysága következtében valamennyi kelet-európai nép szelleméből táplálkozó művet hozott létre, amely a korkérdések éles és tiszta megfogalmazásával az össz-európai művészet élvonalába emelkedett.”⁸⁷ 1969-ben így írt ugyanerről: „Vajda a sajátos magyar anyagot úgy értelmezte, hogy az lehúzó speciális lokális kötöttség nélkül alkalmassá vált a magasabb általánosság szintjén mozgó egyetemes gondolat megfogalmazására. Személyes volta, helyzete predesztinálta erre: mint ő mondta: »zsidószármazású magyar szerb hatásoktól befolyásolva«. A legjogfosztottabb kaszthoz tartozott, a kiközösítettek közé, és szellemileg a legszabadabb volt.”⁸⁸

ZSIDÓ VONATKOZÁSÚ MŰVEK ÉS MOTÍVUMOK

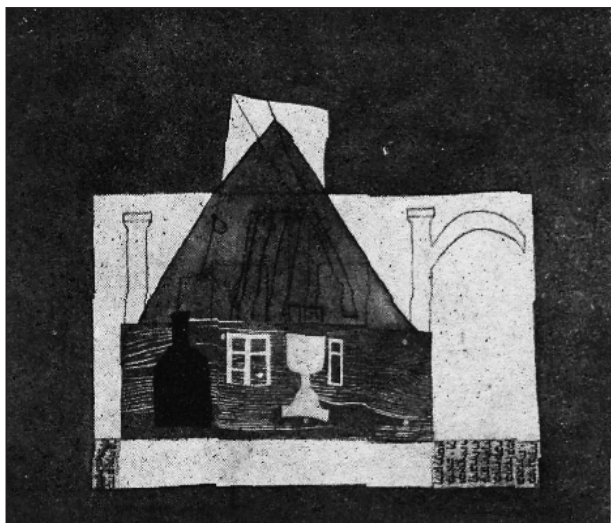
Ahhoz, hogy képet alkothassunk Vajda életművében a zsidó identitás jelentőségéről, számba kell vennünk, milyen művek vehetők figyelembe e tekintetben. Az oeuvre-katalógust alapul véve – amelynél, különösen a korai művek esetében illusztráció hiányában sajnos a képcímekre vagyunk kénytelenek hagyatkozni – a téma korántsem csak

12. Vajda Lajos: *Könyvlap szomorúfüzzel*, 1937
tempera, kollázs, papír, 220×200 mm
jelzés nélkül, magántulajdon
(Mándy Stefánia oeuvre-katalógusában: 1937/85.)

az 1936–1937-es években jelent meg, téves ezért ezt az időszakot valamiféle törésként értelmezni.⁸⁹ Azokat a műveket tekinthetjük zsidó vonatkozásúaknak, amelyek esetében az ábrázolás témája vagy annak egyes elemei, motívumai kapcsolatba hozhatók a zsidó vallással, kultúrával, szimbólumokkal, vagy a zsidóság történetével.

A zsidó vonatkozásúaként is értékelhető motívumok esetében fontos jelezni, vajon a források alapján eredetükben és a művész intenciója szerint értékelhetők-e ekként, vagy ezek hiányában, esetleg a meglévő források ellenében, utólagos interpretációról van szó. Jó példa utóbbira a szomorúfüz motívum, amely gyakran szerepel zsidó sírköveken. Nem kizárt, hogy Vajda látott hasonló ábrázolásokat, illetve tisztában volt zsidó konnotációjával, ezért legitim módon tárgyalható – főként, ha más motívumok is erősítik ezt az interpretációt – zsidó kontextusban. Ebben az esetben is figyelembe kell venni azonban azt a – legalábbis óvatosságra intő – ténytet, hogy levele tanúsága szerint a felhasznált motívum eredetileg keresztény temetőből származik.⁹⁰

13. Vajda Lajos: A tisztaság alapja, 1937 (?) ismeretlen helyen, megjelent: *Múlt és Jövő*, XXXII., 1942. június 86. (Mándy Stefánia *œuvre*-katalógusában a mű – ilyen címen legalábbis – nem szerepel. Az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem Könyvtára jóvoltából.)

A szakirodalom korábban csak Vajda utolsó éveiben készült műveit tárgyalta zsidó kontextusban, azonban a szóba jöhető alkotások köre jóval tágabb. Vajda legkorábbi, zsidó vonatkozású alkotásai 1922–1924 között készültek. Ezeket Mózes első és második könyvében (a tórában, illetve keresztény nézőpontból az ószövetségben) szereplő jeleneteket illusztrál: *Mózes vizet fakaszt a sziklából* (1922/35.), *Izsák feláldozása* (1923/71.), *Küszetés a Paradicsomból* (1923/72.), *Ádám és Éva* (1923/73.), *Küszetés (vázlat)* (1924/88., 7. kép). Ezek a – talán ikonográfiai előképek nyomán készült – művek, vagy egy részük feltehetően az OMIKE rajziskolájának kontextusában jött létre. (A hangsúlyosan zsidó – és nem keresztény – kontextust támasztja alá, hogy ekkori műveiben – az *œuvre*-katalógus tanúsága szerint – újszövetségi témák nem jelennek meg.)

Az 1927-es évből három, minden bizonnyal iskolai feladattal összefüggésbe hozható, zsidó vonatkozású, könyvekhez kötődő grafikát ismerünk: *Címlaptervek (Eszter könyve)* (1927/21.), *Könyvlapdész I. (Menórával)* (1927/22.), *Könyvlapdész II. (héber betűkkel)* (1927/23., 8. kép).⁹¹ Ószövetségi vonatkozású továbbá az 1927-es *Múlt és Jövő*ben megjelent *Pontozott kópia van Dyck „Sámson és Delila” című képe után* (9. kép).⁹² A konkrét ábrázolások ismeretének hiányában, címeik alapján két további munka kontextusát adhatja a zsidó vallás: a *Gyülekezet*

(1925/7.) feltehetően, a *Péntek este* (1927/52.) szinte bizonyosan idesorolható. Az 1922 és 1927 között készült fiatalkori művekről azonban – reprodukció híján – egyelőre nem tudunk bővebbet mondani.

Vajda 1936–1939 között számos, elsődlegesen a zsidó valláshoz kötődő motívumot és elemet használt fel műveiben. Az első csoportot az *œuvre*-katalógus leíró jellegű címadása szerint a „zsidó tojásmotívumot” szerepeltető művek alkotják: *Madonna-torzó zsidó tojásmotívummal* (1936/28., 10. kép), *Kollázs zsidó tojásmotívummal* (1937/63.), *Fa zsidó tojásmotívummal* (1938/17.), *Tusrajz zsidó tojással* (1939/30.). A rajtuk szereplő, tojás alakú, héber betűs Jeruzsálem feliratot viselő fűszertartóval akkor találkozott Vajda, amikor Bálint Endréné lakott. A tárgy Mándy – minden bizonnyal Bálinttól származó információja – szerint *jom kippur*kor, az engesztelés napján volt használatos.⁹⁵

A második csoportot a nyomtatott héber szöveget montázs formában felhasználó, 1937-es művek jelentik: *Kollázs a festő alakjával* (1937/4.), *Madaras kollázs* (1937/61., 11. kép), *Könyvlap szomorúfüzettel* (1937/85., 12. kép), *Kapu petróleumlámpával* (1937/88.), *A tisztaság alapja* (1937?, 13. kép).⁹⁴ Forrásuk minden bizonnyal azonos: Vajda 1937-ben, a Teleki téri piacon vásárolt egy zsidó imakönyvet, amelyet kifejezetten montázsok alapanyagául szánt.⁹⁵

A harmadik csoportba a kézirásos héber feliratot tartalmazó műveket sorolhatjuk: *Képmontázs* (1937/68.), *Madaras montázs cirill és héber betűkkel* (1937/86.), *Báránys betűszegéllyel* (1937/99., 14. kép), *Allatfigurás kompozíció héber feliratokkal* (1937/107.).

A fentiekén túl 1937 telén Vajda Ámos Imre és Anna Margit műtermében rendezett kiállításán a részleges műtárgyjegyzék alapján szerepelt egy *Kabbalista szimbólum* című munka, amely azonban az *œuvre*-katalógusban nem található meg.⁹⁶

Zsidó művészek esetében Vajda életművén túlmenően is – elsősorban a 20. század második felében – gyakori a zsidó identitás tárgyiasult formáinak felhasználása, elsődlegesen imakönyvek és sírkövek kapcsán. Ezek ugyanis minden – akár vallásos, akár szekuláris – zsidó családnál, illetve környezetében megtalálhatóak, így kézenfekvő forrásaivá váltak a zsidó identitás műalkotásokban való tematizálásának.⁹⁷

Az, hogy a fenti, zsidó vonatkozású műveket összességében soknak vagy kevésnek tekintjük – példának okáért a keresztény eredetű motívumokkal összevetve –, és hogy az életművön belül milyen jelentőséggel látjuk el, interpretáció kérdése. A zsidó vonatkozású művek itt ismertetett csoportja azon-

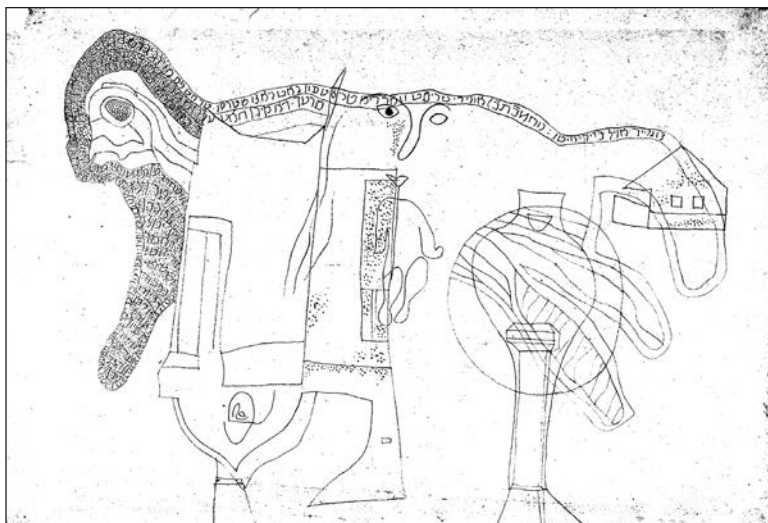
ban még minden bizonytalansággal bővíteni fog Vajda illusztrált és bővített műve-katalógusának elkészültével, az alkotások elemzésére is ekkor lehet majd érdemben sort keríteni.

KONKLÚZIÓ

A szakirodalom elemzése nyomán Vajda Lajos recepciótörténete témánk szempontjából két, markánsan eltérő szakaszra bontható. A rendszerváltás előtt a művész zsidó származása és a holokauszt jórészt csak érintőlegesen merült fel, elsősorban a művek, illetve halála kapcsán neki tulajdonított szerepek (jós, krónikás, ellenálló, valamint áldozat) és a Chagall-lal való művészi párhuzam okán. Ezek a vonatkozások egy egymásra épülő, fokozatosan kiteljesedő értelmezési hagyományt jelentenek. Ezzel szemben a Vajdát kifejezetten zsidó kontextusban tárgyaló művek – S. Nagy Katalin 1976-os tanulmánya kivételével – a rendszerváltás után születtek. A korábbi korszakban mutatkozó hiányt a Kádár-korszak hivatalos emlékezetpolitikájának és a korabeli nyilvános diskurzust jellemző beszédszabályoknak tudhatjuk be, míg a téma hangsúlyos felbukását a zsidó identitás kutatásának nyolcvanas évekbeli fellendülése készítette elő. A Vajdát zsidó szempontból vizsgáló művek – kevés kivétellel – egymástól jórészt függetlenül, a korábbi, hasonló publikációkra nem támaszkodva vetették fel újra és újra a téma hiányát és tárgyalták egyes vonatkozásait, azonban nem merítették ki az összes rendelkezésre álló forrást.

Vajda zsidóságáról az információk korlátozott mennyisége miatt soha nem lesz lehetséges teljes képet alkotnunk. Korai halála miatt Vajda, illetve a hivatalos emlékezetpolitika és ezzel összefüggésben a kutatástörténet sajátosságai okán a hozzá közel állók életében még nem merült fel a zsidó identitás, illetve a holokauszt kontextusa, így nem rendelkezünk erre vonatkozóan *oral history* forrásokkal. (Minden bizonnyal a támogató társadalmi és intézményi keretek hiányát okolhatjuk azért is, hogy S. Nagy Katalin 1976-ban felvázolt kutatási programja beteljesületlen maradt.)

Ennek ellenére Vajda zsidóságának egyes rétegei a töredékes források összeillesztésével és elemzésével felfejthetők voltak. Vajda asszimilálódott, de zsidó vallású, az ünnepeket tartó családba született. Művészi fejlődése, szociális helyzete és műveinek

14. Vajda Lajos: *Báránys betűszegéllyel*, 1937

ceruza, papír, 315×475 mm, jelzés nélkül

Antal-Lusztig-gyűjtemény

(Mándy Stefánia műve-katalógusában: 1937/99.)

nyilvánossága szempontjából fiatal korától kezdve folyamatosan támaszkodott a zsidó felekezeti fenntartású intézményekre; ezenfelül sem hazai, sem nemzetközi kontextusban nem volt ellenére, hogy művei zsidó közegben jelenjenek meg. Az a progresszív művészkör, amelyben otthonosan mozgott, ahonnan felesége és barátai is kikerültek, szinte kivétel nélkül zsidó származású művészekből állt. Ők az antiszemita Horthy-rezsimmel és annak anakronisztikus ízlésvilágával szemben egy ellenkulturális közeget, progresszív zsidó művészeti szubkultúrát alkottak. Stílusuk, nemzetközi irányzatokhoz való kapcsolódásuk okán távol álltak a magyar művész-társadalom idősebb generációjának – hozzájuk képest – konzervatív ízlésvilágot képviselő intézményeitől is. Feltehetően éppen többes identitásuk volt az egyik tényező, amely nyitottabbá tette ezeket a művészeket a különféle hazai források és külföldi tendenciák egyidejű befogadására, e tekintetben zsidó származásuknak művészi jelentőséget is tulajdoníthatunk. A művészetszociológiai háttér vizsgálata mellett művészettörténeti szempontból fontos feladat a művek vizsgálata. Erre a zsidó vonatkozású alkotások itt meghatározott, a korábbiaknál jóval bővebb és – az illusztrált műve-katalógus elkészülte után – talán még tovább bővíthető korpusza alapján lehet majd sort keríteni.

Ezt követően válik lehetségessé pontosabban elhelyezni Vajda Lajost mint magyar zsidó művészt, illetve zsidó vonatkozású műveit egy magyar, regionális és elsősorban az École de Paris által jelentett

nemzetközi kontextusban, illetve komparatív nézőpontból megvizsgálni, hogy más művészekkel és alkotásaikkal összevetve milyen jelentésekkel bír Vajda zsidósága.

JEGYZETEK

- * A tanulmány második része (*Rétegek: Vajda Lajos zsidósága* címmel) megjelent: Petőcz György, Szabó Noémi (szerk.): *Világok között. Vajda Lajos élete és művésze*. Szentendre, Ferenczy Múzeumi Centrum, 2018, 242–249. Jelen közlésért a *Múlt és Jövő* szerkesztőjét, Kőbányai Jánost illeti köszönet. Köszönöm Szabó Noéminek, hogy nagyvonalúan rendelkezésemre bocsátotta a Vajda-szakirodalom jelentős részét digitális formában tartalmazó anyagát, amely nélkül a tanulmány ebben a formában nem születhetett volna meg. Vajda 1927-ben a *Múlt és Jövő*ben megjelent műveinek reprodukcióit az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem Könyvtára bocsátotta rendelkezésre, köszönöm az igazgató, Tamási Balázs, valamint Gál Etelka segítségét. A Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár anyagában való kutatást ezúttal is Rusznák Rita szíves segítsége tette lehetővé, készségét ezúton is köszönöm.
- ¹ Vajda Lajos levele Richter Júliához, Szentendréről Pozsonyba, 1936. augusztus 11.: Mándy 1983. 182; Jakovits–Kozák 1996. 36.
- ² A témáról bővebben lásd Véri 2016; Véri 2017; Véri 2018a; Véri 2018b; Véri 2018c.
- ³ S. Nagy 1976.
- ⁴ A holokauszt kifejezés természetesen ekkoriban még – különösen a magyar nyelvben – nem volt bevett, a szerző „a XX. század azon történelmi eseményeiként” utal rá, „amelyek során emberek millióit semmisítették meg zsidó miveltek miatt” (S. Nagy 1976. 277).
- ⁵ S. Nagy 1976. 280. S. Nagy 1970-ben már írt egy, Vajda életpályáját áttekintő tanulmányt, ahol hasonlókat fogalmazott meg a maszkokkal kapcsolatban: „Vajda maszkjaiban [...] már nyíltan tombol a rettenet, de hisz a pokol elszabadult a fasizmus, a háború, a koncentrációs táborok képében.” (S. Nagy 1970. 450).
- ⁶ S. Nagy 1976. 280.
- ⁷ Uo. 281.
- ⁸ Lásd például a *Medvetánc* 1985. évi 2–3. számát, különösen: Erős–Kovács–Lévai 1985.
- ⁹ György 1989.
- ¹⁰ Petőcz 2016b, különösen: 166–169.
- ¹¹ György 1989. 103.
- ¹² Petőcz 2016b. 166.
- ¹³ Brestyánszky 1991.
- ¹⁴ Brestyánszky 1991, 92–93. Tárgyalja rajtuk kívül Ország Lilit és – zsidó temetőt ábrázoló képeit a holokauszt emlékezetével összekapcsolva – Váli Dezsőt (Brestyánszky 1991. 95–96).
- ¹⁵ Brestyánszky 1998.
- ¹⁶ Uo. 115.
- ¹⁷ S. Nagy 1996. 75–76.
- ¹⁸ Uo. 76–81 (az idézett mű: Haulisch 1977).
- ¹⁹ S. Nagy 2006. 144–152.
- ²⁰ Így idéz Körner Éva 1964-es tanulmányából is (S. Nagy 2006. 148, 152), amelynek rámutat a Kádár-korszakban valóban egyedülálló hangvételére – erről még a *Szerepek* részben esik majd szó.

- ²¹ S. Nagy 2006. 146.
- ²² Uo. 148.
- ²³ Hernádi 1997.
- ²⁴ Uo. 114.
- ²⁵ Uo. 115.
- ²⁶ Rózsa T. 2009a, Rózsa T. 2009b.
- ²⁷ Rózsa T. 2009b. 15. Vajda Simon Dubnov kötetét (lásd az *Identitás és tájékozódás* részben) valóban olvasta, de hogy a „cionisták, különösen a pozsonyi HaBonim kör” tett volna Vajdára „nagy hatást”, fals információ (lásd még: Rózsa T. 2009a, 17–18). Az sem világos, hogy hazai viszonylatban pontosan mire utal a szerző a súlyosbodó antiszemitizmus kapcsán, tekintettel arra, hogy első zsidótörvényt csak később, 1938-ban fogadták el.
- ²⁸ Rózsa T. 2009a. 18. Forgács Éva gyökeresen eltérő, azonban vizuálisan szintén nehezen alátámasztható értelmezése: „A kép jobb oldalán lefelé tartó áramlás – talán tölcserből ömlő víz, amit ugyan van, aki zsidó imakendőnek lát – ellenpontozza a bal oldalon felfelé mutató ujjakat.” (Forgács 2009. 816).
- ²⁹ Oláh 2010.
- ³⁰ Uo. 215., 221.
- ³¹ A szakirodalomban egyedül Oláh oldja fel a MIKÉFE (Magyar Izraelita Kézmű-, és Földművelési Egyesület) rövidítést (Oláh 2010. 215).
- ³² Oláh 2010. 223.
- ³³ Enklaar–Farkas–Jackson 2017.
- ³⁴ A katalógusban Passuth Krisztina tanulmánya általános művészettörténeti áttekintést ad a bemutatott művészekről, a *numerus clauus*hoz kapcsolt emigrációs hullám kapcsán a Párizsból hazatérő Vajdát a külföldön karriert befutó Moholy-Naggyal veti össze (Passuth 2017. 25–30).
- ³⁵ A zsidó vonatkozások vizsgálatának igénye számos további cikkekben felmerült. „Nem tudható, hogy zsidó volta – amelynek a tudatosságáról intenzitásától, az árnyaltságáról mindaddig semmit nem tárt fel a kutatás – miként színezte és strukturálta az egyéniségképet és miként alakította a környezet reakcióit.” (Rózsa 1998. 117). György Péter a 2009-es kiállítás kapcsán fogalmazta meg hiányérzetét: „S ott van Vajda származásának kérdése. Vajda izraelita volt, de nem élt vallásos életet. Nem az a kérdés tehát, hogy zsidó volt-e, hanem hogy miként volt az. Munkásságának centrumában, esztétikai programjában a döntő kérdés az adottságokra való reflexió volt. A művészettörténetileg releváns kérdés az, hogy miként változtatta kulturális tökévé, esztétikai forradalommal a zsidó származást. [...] S nem képtelenség-e, hogy a kiállításon egyetlen mondat nem szerepel arról a ma már felfoghatatlan izoláltságról, ismeretlenségről, amelyben Vajda élt. Mennyi része volt abban származásának, politikai álláspontjának, a zsidótörvényeknek, illetve mindennek együtt?” (György 2009. 8). Egy 1991-es cikk játszott el azzal a gondolattal, hogyan alakult volna – zsidóként – Vajda sorsa, ha nem hal meg 1941-ben: „Ezer halál leleselkedett volna rá. Fűthetetlen albérletekben élte volna meg 1944-et, a vézrkorszakot, s dacosan kirakta volna a sárga csillagot. S ha német katonával hozza össze a sorsa, kifogástalan németiséggel társalgott volna Nietzsche-ről vagy Hegel-ről. Ha túlélte a gettót, vagy vállalja a bujkálást, mint felesége, Vajda Júlia, akkor a Vörös Hadsereg tisztjeivel (legalábbis a műveltebbekkel) rossz oroszossággal (hisz a szerb egyik anyanyelve) Eisenstein-ről és Dosztojevskij-ről vitatkozott volna.” (Polgár 1991. 40).
- ³⁶ S. Nagy 1976. 280–281.

- ³⁷ Bálint 1939. 4. 1940-ben is hasonlóképpen fogalmaz: „Mint ha utalna ez a művészet az elkövetkezendő időre, egyben pedig az emberek elé tartott tükör: lássátok, ilyenek vagytok, és ezt a világot érdemlitek.” (Bálint 1940. 8). Egy további, már Vajda halála után megjelent cikkében a következőket írta: „Mint tragikus jövendölések példázatai élnek Vajda ez időből való figurái. Nyugodtan magunkra is ismerhetünk bennük.” (Bálint 1942. 88).
- ³⁸ Egyúttal nemzetközi kontextusba is helyezte a jelenséget: „Az emberben lappangó fenevad előre megsejtett és rettegett ábrázata, a pusztulás, az enyészet képzetei a harmincas évek elejétől fogva egyre sűrűbben és komorabban rajzoltak a szürrealisták vásznain.” (Kállai 1946. 20).
- ³⁹ Biró 1954. 810 [1954-es naplójegyzetek a Vajda-vitához, 1954. 10. 23.].
- ⁴⁰ Kállai 1943. 9.
- ⁴¹ Véri 2018c.
- ⁴² Passuth 1967. 780. Másutt így fogalmazott: „A művész képeinek tiszta nyugalma, érintetlenségét felkavarja a korszak nyomasztó atmoszférája. Vajda Lajos érzékeny az őt körülölelő világra [...]” (Passuth 1966a. o. n.).
- ⁴³ Pernecky 1966a. 4; valamint: „Művészetének utolsó periódusát a fasizmus barbárságai és a világháború színezték komorrá [...]” (Pernecky 1966b. 4).
- ⁴⁴ Rózsa 1968. 7. A szerző három évtizeddel később is hasonlóan fogalmazott: „A század közepének infernóját [...] ennél teljesebben képzőművész nem fejezte ki.” (Rózsa 1998. 119). Szabadi Judit a következőket írta – a maszkokkal kapcsolatban – 1978-ban: „[...] Vajda nemcsak a háborút, a fasizmust, a halált megtestesítő gonoszt nevezte meg és jelenítette meg bennük egy modern mágus ördögűző szenvedélyével, hanem a gonosszal szembevetülő transzcendens szférát is [...]” (Szabadi 1978. 26). 2009-ben Forgács Éva is a kor és művek jellegének szoros összefüggésére utalt: „A vulgaritás eluralgását, a zsidó és keresztény kultúra alapját képező tízparancsolat felmondását Vajda a forma felbomlásaként értette meg és foglalta képekbe.” (Forgács 2009. 817).
- ⁴⁵ Haulisch Lenke az egyetlen, aki kifejezetten az ellenálló szereppel szemben foglal állást: „Vulgarizálás lenne azt állítani, hogy Vajda konkrétan a fasizmussal állt szemben, hogy a kor körülményeinek áldozata.” (Haulisch 1977. 47).
- ⁴⁶ Bálint 1965. Bálint Endre saját – témájában azonosíthatóan a korszak antiszemita fejleményeire reagáló – *Gyertyafény* című linómetszet sorozatáról (erről lásd Véri 2018c) 1942-ben hasonló regiszterben nyilatkozott: „[...] bár a világ rettenetes súlyával rám nehezedik, és erőtelen védekezésemnek és tiltakozásomnak egy linóleummetszet-sorozatban megkíséreltem hangot adni.” (Bálint Endre: Valomások a művészetről, *Múlt és Jövő*, 1942. január, 8; idézi: S. Nagy 2006. 198.) Nem kizárta, hogy a sorozat egyik, Vajda halálának évében készült lapja, az 1941-es *Házunk – koporsónak* („Amíg meg nem halt”) neki állít emléket. Ez magyarázatát adná az ábrázolt koporsónak, főként, hogy annak hasonlóképpen kerekkel ellátott változata szerepel Vajda egy korábbi rajzán is (*Fűzfa koporsóval, kerekkel*, 1936/62.).
- ⁴⁷ Passuth 2012. 89.
- ⁴⁸ Passuth 1966. o. n.
- ⁴⁹ Passuth 1966b. 795–796.
- ⁵⁰ Körner 1963. 59.
- ⁵¹ Körner 1964. 54.
- ⁵² Így Németh Lajos 1968-as kötetében az ellenálló szerep mellett – Radnótihoz kapcsolva – jelenik meg: „Az égre írj, ha minden összetört» – sikoltotta a kor nagy költője, Radnóti Miklós, és Vajda víziói a halálba menő festő tragikus üzenetei az élőknek – ősi félelmek idézői. E késői, fekete-fehér rajzokban a barbár erők ellen küzdeni akaró, a tisztaságot és tökélyt áhító művész apokaliptikus látomásait vetítette ki, hogy a gonosz megnevezésével mágikus úton kerüljön fölébe a sötétség erőinek.” (Németh 1968. 112).
- ⁵³ S. Nagy 1976. 280–281. Korábbi Vajda-tanulmányában: „Mint az induláskor a montázs-sorozatban, úgy tör fel Vajda formáiban ismét a torz, a halál, az elembertelenedés elleni kétségbeesett tiltakozás.” (S. Nagy 1970. 450). Az ellenálló-szerephez és tiltakozáshoz lásd továbbá: Rózsa 1998. 117: „Ezért csak tényyszerűen rögzítsük, hogy a remekművek erkölcsi magasságban kifejezett antifasizmusa [...] a Picasso, a Miró s talán a Paul Klee képzőművészeti antifasizmusához hasonlítandó.”; Román 2004. 32: „A fasizmus rémületes, megállíthatatlan terjeszkedése gyökeresen átalakította stílusát. [...] A szelíd, türelmes Vajda indulatos lesz, szorongásait, tiltakozását fékezhetetlen dühvel, már-már örvengő haraggal zúdította a papírlapokra.”
- ⁵⁴ Rózsa Gyula 1968. 7.
- ⁵⁵ Mándy 1965. 535.
- ⁵⁶ Rózsa T. Endre a monográfián számon kért zsidó vonatkozások hiányáért nem a szerzőt, hanem a közeget teszi felelőssé – nem veszi azonban számításba Mándy korábbi írásának eltérő hangnemet (Rózsa T. 2009b. 16).
- ⁵⁷ Körner 1969. 5.
- ⁵⁸ S. Nagy 1976. 281. Láncz Sándor a művek dokumentumjellege mellett emelte ki Vajda áldozat voltát: „Ez a magatartás természetesen nem a forradalmár, még csak nem is az aktív ellenálló magatartása. Sokkal több köze van az áldozat, a sorsába beleroppanó áldozat reménytelen, utolsó gesztusához. De ez az utolsó gesztus – Vajda életműve – tisztán, megrendítően, megrendült humanista tragikummal a *fasizmus korát, az áldozat korát* [kiemelés az eredetiben – V. D.] dokumentálja [...]” (Láncz 1972. 23–24). Bálint Endre Vajdáról szóló írásai között inkább atipikusnak tekinthető 1980-as cikke, ahol – utalásos fogalmazással – egy, a vész-korszakot idéző kifejezés helyezi Vajda halálát a holokauszt kontextusába: „Ami ezután következett, nem volt más, mint egyéni »halálmenet«...” (Bálint 1980. 9). Két későbbi példa: Székely András: „Így is a fasizmus áldozata lett, ha számításba vesszük, hogy tuberkulózisa a munkaszolgálatban lobbant fel; szerencsésebb családfával talán elkerüli a behívást, esetleg tüdőbajt se kap.” (Székely 1998. 9); Petőcz György: „[...] Vajda az őket is kiszemelő emberirtás első áldozatainak egyike volt” (Petőcz 2016a. 130).
- ⁵⁹ Vajda Lajos levele Richter Júliához, Szentendréről Pozsonyba, 1936. augusztus 27. (Mándy 1983. 185; Jakovits–Kozák 1996. 42).
- ⁶⁰ Passuth 1967. 760. Saját korukra adott válaszaikat azonban szembeállítja: „[...] Chagall távol tartja magát az egésztől és nem jelzi alapvető stílárís töréssel azt a szörnyűséget, amit a valóságban a világháborút megelőző atmoszféra jelent. Amit Chagallnál inkább csak sejtet a tematika, az árnyalatok sötét, nyomott tónusa, azt mind Klee, mind Vajda brutalisan és félreérthetetlenül kimondják.” (Passuth 1967. 779–780). A szerző Vajdát később is Chagallal veti össze: Passuth 2016. 79.
- ⁶¹ S. Nagy 2006. 145.
- ⁶² Rózsa T. 2009a. 17: „Vajda egy kis Chagall-albumot ajándékozott feleségének, a címloldalra ráírva ceruzával: »Júliának 1936«, és még ugyanebben az évben magyarra fordí-

- totta Chagall: *Ma Vie* (Életem) című önéletírását.” Rózsa T. 2009a. 18: »Minden olyan (vagy hasonló), mint Chagall képein« – írja Szentendréről Vajda Lajos az egyik levelében. Szentendre szerb utcácskáin kószál és Vityebszk zsidónegyedét látja – most kivételesen jogos a kopott közhely – a lelki szemeivel.”
- ⁶⁵ Petőcz György utal Vajda Júlia kiadatlan feljegyzéseire (Petőcz 2016b. 169); ezekben talán szerepelhet még Vajda zsidóságára vonatkozó információ, bár nem nagy valószínűséggel, tekintettel Vajda kanonizációjában az egyetemes aspektusok előtérbe kerülésére és a Kádár-korszak zsidó identitást érintő, íratlan beszédszabályaira. Vajda Júlia zsidóságáról: Kozák 2015. 15–17, 30.). Vajda Júlia 1962-ben Párizsból Mándy Stefániának írt levele szerint Vajda testvére, Teréz megírta a művész „gyermek- és ifjúkorát Párizsig”, a füzet azonban elveszett (Kozák–Soóky 2004. 250).
- ⁶⁴ Mándy 1983. 170 (Függelék: Vajda Júlia életrajzi feljegyzései Vajda Lajosról, 1943).
- ⁶⁵ Mándy 1983. 77.
- ⁶⁶ Apja később Manó Emil helyett előbbi teljesebb változatát, az Emánuelt használta. Nevek, születési és halálozási dátumok legteljesebben: Kozák 2009. 19–20; részlegesen: Mándy 1983, 169 (Függelék: Vajda Júlia életrajzi feljegyzései Vajda Lajosról, 1943); Jakovits–Kozák 1996. 21.
- ⁶⁷ Jakovits–Kozák 1996. 23 (itt holokauszt és világháború szerepel). Kozák szerint Vajda testvérei közül Mátyás még csecsemőkorában meghalt, a többiek (valamint Teréz fia, Péter is) mind a holokauszt áldozatai lettek (Kozák 2009. 19–20). Vajda Júlia egy pontosabban nem azonosított, Párizsból Mándy Stefániának írt levele megerősíti, hogy Teréz, férje és fia a holokauszt áldozata lett (Kozák 2015. 35). A művész halála és a munkaszolgálat szakirodalombeli narratív kapcsolatáról lásd jelen tanulmány *Áldozat* című részét.
- ⁶⁸ Betegségéről orvosi szemszögből: Czeizel 2009. 473–483.
- ⁶⁹ 17C parcella, 4. sor, 17. sír.
- ⁷⁰ Vajda Lajos levele Richter Júliához, Szentendréről Pozsonyba, 1936. augusztus 11. (Mándy 1983. 182; Jakovits–Kozák 1996. 36).
- ⁷¹ A rajzolt térképet tartalmazó levéloldalt közli: Jakovits–Kozák 1996. 24.
- ⁷² Radák 2013. 140, 154; Simon Dubnov: *A zsidóság története az ókortól napjainkig*. Budapest, 1935 (KK003); Munkácsi Ernő: *Miniatűrművészet Itália könyvtáraiban. Héber kódexek*. Budapest, 1937 (KK008) [KK: kis méretű, kockás pepita füzet]. *Múlt és Jövő*: Mándy 1983. 201. A „bécsi Haggada” Mándy visszaemlékezésében szerepel, mint a Fővárosi Könyvtárból kölcsönzött könyv (Mándy 1978. 11).
- ⁷³ Előbbire: Jakovits–Kozák 1996. 21; utóbbira emellett: Mándy 1983. 169 (Függelék: Vajda Júlia életrajzi feljegyzései Vajda Lajosról, 1943).
- ⁷⁴ Patai 1927. 338.
- ⁷⁵ Mándy 1983. 169 (Függelék: Vajda Júlia életrajzi feljegyzései Vajda Lajosról, 1943). A MIKÉFE-ről: Kertész 2011; Izsák 2000.
- ⁷⁶ Patai 1927. 338.
- ⁷⁷ Az OMIKE-ről: Horák 1998; Harsányi 2015; Harsányi é. n. A menza pontos címét közli: Czeizel 2009. 478.
- ⁷⁸ Vajda Lajos levele Vajda Júliához, Domonyból Budapestre, 1940. szeptember 15. (Jakovits–Kozák 1996. 76): „[...] sokkal fontosabb szerintem egy télikabát, amire nagyobb szükségem van, és azt Pesten is tudom viselni. Még ma megírom a hitközségi kérvényt is, bár nem hiszem, hogy adjanak valamit.”
- ⁷⁹ A tárlat címe ebben a formában: Sz. n. 1939. 4. Vajda részvétele: Sz. n. 1940. 6; H. L. 1940. 337. A második, 1941. februári tárlaton a kiállítók felsorolásában ő nem, csak felesége szerepel, Richter Júlia néven (Major 1941. 43), ennek azonban Harsányi László közlése ellentmond: Harsányi é. n.: <http://omike.hu/omike/kepzumoveszeti-kiallitasok/vajda-lajos/171/i-kepzumuve-szeti-kiallitas/14>; <http://omike.hu/omike/kepzumoveszeti-kiallitasok/vajda-lajos/171/ii-kepzumoveszeti-kiallitas/15> (letöltve: 2018. augusztus 1.)
- ⁸⁰ Vajda 1927; Mándy 1983. 208; Bálint 1942.
- ⁸¹ Vagy Vajda tervezte volna – a címlapterv nem maradt fenn. Horváth 2011: „1937-ben Habonim címmel összeáll egy zsidó szellemi irányultságú folyóirat egyetlen száma: a címlapot Vajda Lajos készíti, akivel Szabó még Párizsban kötött szoros barátságot, a vezércikket pedig Tábor Béla írja. Szabó itt az Adalékok a marxizmus bírálatához című írással szerepel.” Horváth Ágnes tájékoztatása szerint azonban (akinek szíves segítségét ezúton is köszönöm) a Habonim nevű cionista szervezet a kiadó lett volna, a tervezett cím *Dor* (Nemzedék) volt. Horváth Ágnes emailje a szerzőnek, 2018. augusztus 15.
- ⁸² Vajda Lajos levelezőlapja Vajda Júliához, 1939. december 23. (Jakovits–Kozák 1996. 74): „Itt van most Párizsból egy magyar szobrász, aki állítólag egy majd ott megjelenő könyv számára gyűjt itteni zsidó festőkről adatokat. Aronson szerkeszti, az, aki azt a Chagall-könyvet írta, ami nekünk is megvan. Én is írtam magamról pár sort, és adok néhány gyengébb reprodukciót.” A szobrász személyéről nincs információ. Kétséges, hogy a szerkesztő valóban Boris Aronson lett volna, tekintettel arra, hogy ő ekkoriban már az Egyesült Államokban élt. Sokkal valószínűbb, hogy a névazonosság miatt Vajda összekeverte Chil Aronsonnal, aki az 1930-as években számos, zsidó művészetről és művészekről szóló írást közölt, elsősorban jiddis nyelven, többek között egy jiddis enciklopédiában, mindamelllett 1937-ben létrehozott Párizsban egy, zsidó művészeket tömörítő szervezetet is. Az eddig fellelt szakirodalom nem jelzi az enciklopédia pontos címét, így egyelőre bizonytalan, vajon szerepel-e benne Vajda (Nieszawer 2015. 31).
- ⁸³ Mándy 1983. 172 (Függelék: Vajda Júlia életrajzi feljegyzései Vajda Lajosról, 1943): „1935 őszén a diákmenzán ismerkedtünk meg. [...] Bálint Endrével Vaszary rajziskolájában találkozott először, de tulajdonképpen a diákmenzán ismerte meg.”
- ⁸⁴ Vajda levelei alapján Hernádi Miklós hívta fel korábban a figyelmet a zsidó közegre és kísérelte meg körvonalazni a művész zsidó identitását: „Másokkal, mint zsidókkal ebben a korszakban nemigen érintkezett, talán csak Korniss, Kmetty és Kállai volt kivétel. [...] Évekig étkezett a zsidó menzán, eljárt a zsidó kulturális intézményekbe, Patai József *Múlt és Jövőjében* tervezte megjelentetni rajzait, és a munkaszolgálatban is zsidók vették körül. [...] Ámoshoz hasonlóan sohasem habozott zsidó jelképeket is bevonni műveibe. Legalábbis kulturálisan tehát mindvégig zsidó volt [...]” (Hernádi 1997. 114–115).
- ⁸⁵ Vajda KÚT-tal való konfliktusához: Mándy 1983. 173 (Függelék: Vajda Júlia életrajzi feljegyzései Vajda Lajosról, 1943).
- ⁸⁶ Baráti mellett szoros családi kapcsolatok is átszöttek ezt a társaságot, ahogy később a Vajda örökségét ápoló, Rottenbiller utca művészkolóniát is. Vajda (eredetileg: Richter) Júlia testvére, Richter Irina Bálint Endréhez ment hozzá, míg Bálint Endre nővére, Bálint Klára előbb Szabó Lajos,

- majd Szerb Antal felesége volt. A háború után Tábor Béla és Mátyás Stefánia (mindketten auschwitzi túlélők) házassága össze. (Kozák 2015. 12–13, 37).
- ⁸⁷ Körner 1963. 62–63.
- ⁸⁸ Körner 1969. 5.
- ⁸⁹ Lásd Rózsa T. Endre korábban ismertetett cikkeit (Rózsa T. 2009a; Rózsa T. 2009b).
- ⁹⁰ Vajda Lajos levele Richter Júliához, Szentendréről Pozsonyba, 1936. szeptember 3. (Jakovits–Kozák 1996. 45): „Például van egy szomorúfűzfa-motívum (melyet az itteni temetőben lévő egyik sírkeresztről rajzoltam) és ezt vagy 12 különféle rajzon keresztül kopíroztam [...]”. Zsidó motívumként értékeli: S. Nagy 2006. 146: „[...] a zsidó vonatkozásúakat emelem ki: héber betűs fatojás, zsidó imakönyv-lap, sírkő, fűzfa (zsidó sírokon) [...]”; valamint Rózsa T. 2009b. 17.
- ⁹¹ *A Múlt és Jövő* „Az OMIKE Műbarátok Köre grafikai iskolájából” jelzéssel illusztrációkat közlő lapszáma (Patai 1927; Vajda 1927) alapján jellemzőek voltak a hasonló grafikai feladatok.
- ⁹² Vajda 1927. 330. A mű az oeuvre-katalógusban nem szerepel.
- ⁹³ Bálint 1978. 36: „[...] két hétre meghúzta magát nálunk az Örömvölgy utcai proli-lakásunkban és abból az időből való ez a híres bizonyos Zsidó tojás nevű lila tintával festett képe, ami most szerencsére az én tulajdonom, mert Vajda Júlia, az özvegye nekünk ajándékozta a képet.” Mátyás 1983. 79: „A kör alakú mintákkal és pontocskákkal díszített fatojáson a »Jeruzsálem« szó olvasható héber betűkkel.”; jegyzetben: „Mind a Madonna-szobrot, mind a héber feliratú fatojást a Bálint család relikviái közt találta, s az utóbbit Bálint Endre is lefestette egyik 1937-es csendéletén. Ez a kis fatojás jom kippur-kor – vagyis böjtnapon – használt fűszertartó, amely nem minden esetben tojás alakú és nem mindig van fából. Lehet más anyagból, pl. fémből, és a formája is változó.” Fényképe: Mátyás 1983. 216. kép. Rózsa T. Endre ezzel szemben *beszamin-*, vagyis a szombat búcsúztatásakor (*havdala*) használt fűszertartóként azonosítja a tárgyat, azonban sajnálatos módon nem indokolja Mátyás azonosításától – amelyet a *pészab* mellett *jom kippur* is használatos „jövőre Jeruzsálemben” sor is támogat – való eltérést (Rózsa T. 2009a. 16; Rózsa T. 2009b. 16–17).
- ⁹⁴ Utóbbi reprodukciója: Bálint 1942. 86. Az oeuvre-katalógusban a mű – ilyen címen legalábbis – nem szerepel.
- ⁹⁵ Vajda Lajos levele Richter Júliához, Budapestről Pozsonyba, 1937. május 7. (Jakovits–Kozák 1996. 51): „[...] miután a Teleki téren egyet s mászt böngésztem, és vásároltam a következő dolgokat. [...] 2. egy régi, körülbelül 100-120 éves zsidó imakönyv (nagy, vastag) 60 fillérért, (ez nekem montázsokhoz kell) [...]”. Mátyás 1978. 11: „Egy japán bambusz sétatálca, vagy egy százhusz éve megjelent zsidó imakönyv egy pillanat alatt nyersanyaggá vált a keze alatt.” A fűszertartó és az imakönyv-töredékek konkrét forrásainak ismeretében a motívumok S. Nagy Katalin által vázolt eredete legfeljebb általánosságban igazolható: „A család nem különösebben vallásos, de a zsidó ünnepeket megtartják, rendelkeznek tárgyi kellékekkel (ezek később Vajda művein képalkotó elemmé válnak) [...]” (S. Nagy 2006. 145).
- ⁹⁶ Mátyás 1983. 207: „Egy hevenyészett, hiányos katalóguslistán az alábbi címek olvashatók: [...] 11. Kabbalista szimbólum”.
- ⁹⁷ Például Bálint Endre, Major János és Ország Lili esetében. Lásd Véri 2016. 139. Vajda esetében sajátosságot jelent, hogy nem saját vagy családjának használatában lévő tárgyakat használt fel: a tojás alakú fűszertartót Bálint Endrénél látta, míg a kollázsokhoz felhasznált imakönyvet vásárolta.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bálint 1939
- Bálint Endre: Akikről keveset beszélnek... (Vázlatos arckép egy magános festőről). *Népszava*, LXVII. (1939. 11. 04.) 227. sz. 4.
- Bálint 1940
- B-nt [Bálint Endre]: Vajda Lajos második műteremkiállítása. *Népszava*, LXVIII. évf. (1940. 04. 14.) 84. sz. 8.
- Bálint 1942
- Bálint Endre: Vajda Lajos festő művészete. *Múlt és Jövő*, XXXII. (1942. június), 87–88 [Vajda Lajos műveinek reprodukciói: 85, 86, 89].
- Bálint 1965
- Bálint Endre: A fotómontázs néhány magyar képzőművész munkásságában. *Fényképművészeti Tájékoztató*, VIII. (1965. február–március), 74–84.
- Bálint 1978
- Bálint Endre: Bálint Endre emlékezése. In: Bosnyák Sándor: *Művészete és szíve volt. Kortársak emlékezése Vajda Lajosra*. 1978 (kézirat, Ferenczy Múzeumi Centrum, Adattár, 4601-95), 30–39.
- Bálint 1980
- Bálint Endre: Barátok. Kettős portré, 1937. *Művészet*, XXI. (1980) 1. sz. 8–9.
- Biró 1954
- Biró Gábor: Emlékek és jegyzetek Vajda Lajosról. (Közvetteszi: Biró Eszter). *Holmi*, XIX. (2009. június) 6. sz. 804–812.
- Brestyánszky 1991
- Pataky-Brestyánszky Ilona: Modern Jewish Artists from Hungary. *Jewish Art: Journal for the Center for Jewish Art, The Hebrew University Jerusalem*, 16–17. (1990–1991), 92–97.
- Brestyánszky 1998
- Pataky-Brestyánszky Ilona [elírva: Pataky Bristyanszky]: Die Erinnerungen der Bildenden Kunst an den Holocaust. In: *La mémoire d'Auschwitz dans l'art contemporain: Bulletin trimestrielle de la Fondation Auschwitz* [Bruxelles] (1998) 60. sz. 111–121.
- Czeizel 2009
- Czeizel Endre: *A magyar festőművész-géniuszok sorsa*. Budapest, Galenus Kiadó, 2009.
- Dévényi 1972
- Dévényi Iván (szerk.): *Vajda Lajos emlékkönyv*. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1972.
- Enklaar–Farkas–Jackson 2017
- Marlies Enklaar – Zsófia Farkas – Beverly Jackson (eds.): *Jövedő avant-gardekunstenaars uit Hongarije. Van Fauvisme tot Surrealisme / Jewish Avant-Garde Artists from Hungary. From Fauvism to Surrealism*. [kiáll. kat.] Zutphen-Amsterdam, Walpurg Pers-Joods Historisch Museum, 2017.
- Erős–Kovács–Lévai 1985
- Erős Ferenc – Kovács András – Lévai Katalin: „Hogyan jöttem rá, hogy zsidó vagyok?” Interjúk. *Mévetés*, V. (1985) 2–3. sz. 129–144.
- Forgács 2009
- Forgács Éva: Vajda Lajos. Vajda Lajos (1908–1941) kiállítása. Magyar Nemzeti Galéria, 2008. december 13. – 2009. március 1. *Holmi*, XIX. (2009. június) 6. sz. 813–817.
- György 2009

- György Péter: A fájdalmas közöny (Vajda Lajos története). *Élet és Irodalom*, LIII. (2009. 01. 30.) 5. sz. 8.
- Harsányi 2015
- Harsányi László: „Egyengessétek a sivatagban az Úrnak ösvényét...” Az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület (OMIKE) működése 1908-1938 között. *Múltunk*, LX. (2015) 2. sz. 35–71.
- Harsányi é. n.
- Harsányi László: *OMIKE*. <http://omike.hu/> (letöltve: 2018. 08. 01.)
- Haulisch 1977
- Haulisch Lenke: *A szentendrei festészet. Kialakulása, története és stílusa 1945-ig*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1977.
- Hernádi 1997
- Hernádi Miklós: Vajda Lajos levelei feleségéhez, Vajda Júliához (1936–1941). *Múlt és Jövő*, VIII. (1997) 4. sz. 111–115.
- H. L. 1940
- H. L.: Képzőművészeti kiállítás az Országos Magyar Zsidó Múzeumban. *Múlt és Jövő*, XXX. (1940. január). 337.
- Horák 1998
- Horák Magda: „Ővi bittel, becsülettel a baziért”. *OMIKE. Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület 1909–1944*. Budapest, Háttér Kiadó, 1998.
- Horváth 2011
- [Horváth Ágnes]: [Szabó Lajos életrajza.] In: Surányi László (szerk.): *Szabó Lajos (1902-1967) gondolkodó és kalligráfus bonlapja*. Budapest, 2011, <http://www.laiosszabo.com/SZL/SZLcv.html> (letöltve: 2018. 08. 01.)
- Izsák 2000
- Izsák Erika (szerk.): *Magyar Izraelita Kézműves és Földművelési Egyesület, 1842–1949. Dokumentumok*. Budapest, Budapesti Zsidó Hitközség, 2000.
- Jakovits–Kozák 1996
- Jakovits Vera – Kozák Gyula (szerk.): *Vajda Lajos levelei feleségéhez, Vajda Júliához 1936–1941*. Szentendre, Erdész Galéria, 1996.
- Kállai 1943
- Kállai Ernő: *Vajda Lajos festőművész emlékkiállítása*. [kiáll. kat.] Budapest, Alkotás Művészház, 1943.
- Kállai 1946
- Kállai Ernő: *A természet rejtett arca*. Budapest, Misztótfalusi, 1946.
- Kertész 2011
- Vajda Orsolya (szerk.): Kertész Ödön: *A Magyar Izraelita Kézmű- és Földművelési Egyesület százéves működésének története*. (Makor: Magyar Zsidó Levéltári Füzetek 8.) Budapest, Magyar Zsidó Levéltár, 2011.
- Kozák 2009
- Kozák Gyula: Chronology of the Life of Lajos Vajda. In: György Petőcz (ed.): *Lajos Vajda. Touch of Depths*. Brussels-Budapest, Hungarian Culture Brussels – Balassi Kiadó, 2009, 18–24.
- Kozák 2015
- Kozák Gyula: *A szabadság kicsiny szigete. Művészorsók a 20. században. Bálint Endre, Jakovits József, Vajda Júlia*. Budapest, Balassi Kiadó, 2015.
- Kozák–Soóky 2004
- Kozák Gyula – Soóky Andrea (szerk.): *Vajda Júlia*. Budapest, Balassi Kiadó, 2004.
- Körner 1963
- Körner Éva: *Magyar művészet a két világháború között*. Budapest, Gondolat-Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 1963.
- Körner 1964
- Körner Éva: Vajda Lajos művészete. *Valóság*, VII. (1964. 09. 15.) 9. sz. 44–54.
- Körner 1969
- Körner Éva: [Előszó]. In: *Vajda Lajos emlékkiállítás*. [kiáll. kat.] Székesfehérvár, István Király Múzeum, 1969, 5–6.
- Láncz 1972
- Láncz Sándor: Vajda Lajos-album. *Kritika* I. (1972) 2. sz. 23–24.
- Major 1941
- Major Dezső: Az OMIKE Művészakció második képzőművészeti kiállítása. *Múlt és Jövő*, XXXI. (1941. március), 43–44.
- Mándy 1965
- Mándy Stefánia: Szentendrei sziluett. Emlékezés Vajda Lajosra. *Látóhatár*, XV. (1965. május–június) 3. sz. 535–541.
- Mándy 1978
- Mándy Stefánia: Mándy Stefánia írása. In: Bosnyák Sándor: *Művészete veszejel volt. Kortársak emlékezése Vajda Lajosra*. 1978 (kézirat, Ferenczy Múzeumi Centrum, Adattár, 4601-95), 7–13.
- Mándy 1983
- Mándy Stefánia: *Vajda Lajos*. Budapest, Corvina Kiadó, 1983.
- Németh 1968
- Németh Lajos: *Modern magyar művészet*. Budapest, Corvina Kiadó, 1968.
- Nieszawer 2015
- Nadine Nieszawer: *Artistes juifs de l'école de Paris 1905–1959*. Paris, Somogy éditions d'Art, 2015.
- Oláh 2010
- Oláh János: Vajda Lajos és a Felmutató ikonos önarckép. *Magyar Zsidó Szemle* (Új folyam, 2009–2010) 6–7. sz. 215–225; valamint *Hacofe: Az Országos Rabbiképző-Zsidó Egyetem tudományos folyóirata* I. (2010) 1. sz., https://www.or-zse.hu/hacofe/vol1/olah-vaida-_mtud2007.htm
- Passuth 1966a
- Passuth Krisztina: Vajda Lajos (1908–1941). In: *Vajda Lajos (1908–1941) emlékkiállítása*. [kiáll. kat.] Szentendre, Magyar Nemzeti Galéria-Ferenczy Károly Múzeum, 1966, o. n.
- Passuth 1966b
- Passuth Krisztina: Vajda Lajos (1908–1941). *Élet és Tudomány*, XXI. (1966. 04. 29.) 17. sz. 791–796.
- Passuth 1967
- Passuth Krisztina: Vajda Lajos. *Híd*, XXX. (1967. július–augusztus) 7–8. sz. 759–783.
- Passuth 2012
- Gréczi Emőke: A Nyolcaktól A Nyolcakig – Kassákon és Vajdán át. Passuth Krisztina a rendszerváltás előtti „rizikós” kiállításokról. *MúzeumCafé*, VI. (2012/2.) 28. sz. 86–93.
- Passuth 2016
- Passuth Krisztina: Vajda Lajos Európája. In: Passuth Krisztina – Petőcz György: *Ki a katakombából. Vajda Lajos, a festő más-ként*. Budapest, Noran Libro, 2016, 77–93.
- Passuth 2017
- Krisztina Passuth: Joodse kunstenaars van het Hongaarse modernisme, van 1919 tot 1955 / Jewish Artists in Hungarian Modernism, from 1919 to 1955. In: Marlies Enklaar – Zsófia Farkas – Beverly Jackson (eds.): *Joodse avant-gardékunstenaars uit Hongarije. Van Fauvisme tot Surrealisme / Jewish Avant-Garde Artists from Hungary. From Fauvism to Surrealism*. [kiáll. kat.] Zutphen-Amsterdam, Walpurg Pers-Joods Historisch Museum, 2017, 25–37.
- Patai 1927
- Patai Edith: Ahol a zsidó művészet útját egyenetlik... *Múlt és Jövő*, XVII. (1927. október), 337–338.

- Perneckzy 1966a
 Pernecky Géza: Vajda Lajos emlékkiállítás Szentendrén. *Magyar Nemzet*, XXII. (1966. 04. 26.) 97. sz. 4.
 Perneckzy 1966b
 P. G. [Perneckzy Géza]: Vajda Lajos emlékére. *Magyar Nemzet*, XXII. (1966. 09. 09.) 213. sz. 4.
 Petőcz 2016a
 Petőcz György: Hogyan látták Vajdát? In: Passuth Krisztina – Petőcz György: *Ki a katakombából. Vajda Lajos, a festő más-ként*. Budapest, Noran Libro, 2016, 128–165.
 Petőcz 2016b
 Petőcz György: Ami valóban elmondható Vajda Lajos zsidóságról és közéleti gondolkodásáról. In: Passuth Krisztina – Petőcz György: *Ki a katakombából. Vajda Lajos, a festő más-ként*. Budapest, Noran Libro, 2016, 166–192.
 polgár 1991
 polgár: Volna. Vajda Lajos halálának 50. évfordulójára. *Beszélő*, II. (1991. 09. 28.) 39. sz. 40–41.
 Radák 2013
 Radák Judit: *Vajda Lajos Pepita füzetei. Vajda Lajos téranalíziseknek és értelmezhető szentendrei városképei, épületábrázolásai, a Pepita füzetekben található forrásokkal összevetve*. (Doktori disszertáció). Budapest, ELTE BTK, Művészettörténet-tudományi Doktori Iskola, 2013.
 Román 2004
 Román József: Vajda Lajos kiállításairól. *Magyar Hírlap*, XXXVII. (2004. 05. 22–23.). 32.
 Rózsa 1968
 R. Gy. [Rózsa Gyula]: Vajda Lajos születésnapjára. *Népszabadság*, XXVI. (1968. 08. 06.) 183. sz. 7.
 Rózsa 1998
 Rózsa Gyula: Vajda Lajos a kilencvenegyedik évben. Vajda Lajos Múzeum, Szentendre. *Mozgó Világ*, XXIV. (1998) 8. sz. 116–119.
 Rózsa T. 2009a
 Rózsa T. Endre: Párduc, lilium, zsidó-tojás motívum. Vajda Lajos (1908–1941) kiállítása. *Balkon* (2009. január) 1. sz. 16–18.
 Rózsa T. 2009b
 Rózsa T. Endre: Egy élet a halál torkában. Vajda Lajos művészetének fordulópontja. *Új Művészet*, XX. (2009. január–február), 1–2. sz. 15–17.
 S. Nagy 1970
 S. Nagy Katalin: Vajda Lajosról. *Életünk*, VIII. (1970. október) 5. sz. 448–451.
 S. Nagy 1976
 S. Nagy Katalin: Zsidó motívumok a XX. század magyar festészetében. *Évkönyv 1975–76*. Budapest, Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete, 1976, 277–286.
 S. Nagy 1996
 S. Nagy Katalin: Van-e magyar zsidó képzőművészet? *Múlt és Jövő*, VIII. (1996) 1. sz. 75–82.
 S. Nagy 2006
 S. Nagy Katalin: *Emlékkavicsok. Holocaust a magyar képzőművészetben 1958–1945*. Budapest, Glória Kiadó, 2006.
 Szabadi 1978
 Szabadi Judit: Vajda Lajos gyűjteményes kiállítása a Nemzeti Galériában. *Budapest*, XVI. (1978) 10. sz. 24–27.
 Székely 1998
 Székely András: Ma lenne kilencvenéves Vajda Lajos. *Népszabadság*, LVI. (1998. 08. 06.) 183. sz. 9.
 Sz. n. 1939
 Szerző nélkül: Egy kiállítás margójára. *A Magyar Zsidók Lapja*, I. (1939. 12. 21.). 4.
 Sz. n. 1940
 Szerző nélkül: Az OMIKE képzőművészeti kiállításának nagy sikere. *A Magyar Zsidók Lapja*, II. (1940. 01. 25.), 6.
 Vajda 1927
 Vajda Lajos: [műveinek reprodukciója; a lapszámban szereplő illusztrációk: „Az OMIKE Műbarátok Köre grafikai iskolájából”]. *Múlt és Jövő*, XVII. (1927. október), 330, 342, 353.
 Véri 2016
 Véri Dániel: *Major János (1954–2008). Monográfia és oeuvre katalógus*. (Doktori disszertáció.) Budapest, ELTE BTK, Művészettörténet-tudományi Doktori Iskola, 2016.
 Véri 2017
 Véri Dániel: „Faji és vallási szempontok”: Ámos Imre művészettörténeti recepciója. *Múlt és Jövő* XXVIII. (2017) 3. sz. 45–49.
 Véri 2018a
 Daniel Véri: Holocaust and the Arts: Paths and Crossroads. In: Edit Sasvári, Hedvig Turai, Sándor Hornyik (eds.): *Art in Hungary 1956–1980: Doublepeak and Beyond*. London, Thames & Hudson, 2018, 208–227.
 Véri 2018b
 Véri Dániel: Holokauszt és művészet: Utak és csomópontok. In: Sasvári Edit, Hornyik Sándor, Turai Hedvig (szerk.): *A kettős beszédn innen és túl. Művészet Magyarországon 1956–1980*. Budapest, Vince Kiadó, 2018, 208–227.
 Véri 2018c
 Véri Dániel: A holokauszt és a zsidó identitás szimbolikus ábrázolásai (1939–1960). Bálint Endre, Martyn Ferenc, Major János és Maurer Dóra grafikai. In: Pataki Gábor (szerk.): *Grafika változó időben. A magyar grafika 1945–1961 között*. Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 2018 (megjelenés előtt).

Fotó: Kóhányai János

Vajda Lajos könyvtára
A szentendrei Ferenczi Múzeumi Centrumban,
2018. november 10-én nyílt
Vajda Lajos-kiállítás tablója.